

ÉRTEKEZÉSEK

A

TÁRSADALMI TUDOM. KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

KILENCZEDIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

BUDAPEST, 1888.

3 13 6 0 2

TARTALOM.

- I. szám. Az európai monarchiák rendszeres törvényeiről, tekintettel ezeknek alkotmány-történelmi előzményeire. Schvarcz Gyula l. tagtól.
- II. » Az athenai állam és társadalom jelentősége az emberi haladásra nézve Kleisthenestől Ephialtesig. Schvarcz Gyula l. tagtól.
- III. » A középoktatás hazánkban (1867—1886). Láng Lajos l. tagtól.
- IV. » Lucius Cornelius Sulla a római alkotmányjog történelmében. Székfoglaló értekezés. Schvarcz Gyula r. tagtól.
- V. » Dante, mint politikai író. Domanovszky Endre l. tagtól.
- VI. » Fegyházi tanulmányok. A rab munka. Tóth Lőrincz r. tagtól.
- VII. » A jog- és állam-bölcsészet feladatai. Székfoglaló értekezés. Pulszky Ágost l. tagtól.
- VIII. » Egyéni szabadság és parlamentarizmus Angliában. Székfoglaló értekezés. Concha Győző l. tagtól.
- IX. » Magyarország népmozgalma 1880—1885. Láng Lajos l. tagtól.
- X. » Tudomány és társadalom. Schvarcz Gyula r. tagtól.
-

AZ ATHENEI ÁLLAM

ÉS

TÁRSADALOM JELENTŐSÉGE

AZ EMBERI HALADÁSRA NÉZVE

KLEISTHENESTŐL EPHIALTESIG.

(507—461—2-ig Kr. e.)

SCHVARCZ GYULA.

I. TAGTÓL.

Olvastatott a II. osztálynak 1887. ápril 4-dikén tartott ülésén.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

1887.

Budapest, 1887. Az Athenaeum r társ. könyvnyomdája.

Föltettem magamban, hogy megvizsgálom azon államintézmények történelmi fejlődését és társadalmi értékét, a melyek rendszerét a görögök athenei demokratiának szoktak nevezni. Késztet engem e vállalkozásra már azon bámulat is, a melylyel az emberek ezen tömeguralom emlékezetének még mindig adóznak. Ki fogom tehát kutatni korszakról korszakra az athenei állam alkotmányának valódi természetét, majd azután azon termékenyítő vagy zsibbasztó hatást, melyet ugyancsak korszakról korszakra ez államintézmények gyakorolnak vala a társadalomra, és hogy ezt sikerrel tehessem, igyekezni fogok megvilágítani nem csak azon szerepet, mely e népnek az értelmi haladás föltételeiért vitt küzdelmekben osztályrészüül jutott, de egyúttal azon mérveket is, a melyeket az erkölcsök megnevesbülése neki köszönhet.

Nem titkolom magam előtt azon nehézségeket, a melyek egy ily föladattal szövevényesek. Fölsimertem azon okokat, a melyek eddigelé az ily irányú kezdeményezéseket többé-kevésbbé meghiusították. Végzetterhesek az előítéletek e terén a buvárlatnak; messze kihat azok hordereje; nem egy nézpontra nézve képes az még a XIX. század látkörét is elhomályosítani. Hisz évezredek hirdetik immár az athenei nép dicsőségét; az embernem szine-java feukölt odaadással ragaszkodik e dicsőség minden egyes hagyományos vonásához,¹⁾ és azt, ki e hitében háborgatja, lenéző hallgatással mellőzi, avagy mint gúnytárgyat szállítja át őt a maga irodalmában az utókorra! Mindezek daczára meg fogom bírálni az athenei demokratia viselt dolgait: nem a műgondteljes rajongás eszményképeire fogok hallgatni, hanem a kútfők tanuságtételeire. Napról napra tágulnak a természettudományok vívmányainak

behatása alatt azon fogalmaink, melyeket magunknak eddig-
 elé az embernem multjáról alkotni megszoktunk volt, és ezen
 egyre táguló ismeretkörünk fényénél mindinkább és inkább
 silánynak bizonyúl azok idealismusa, a kik — csakis azért,
 mert nem bírtak a megfelelő szakértelemmel — valahányszor
 ítéletet kellett mondaniok az athenei nép politikája, közgaz-
 dasága, erkölcsi és értelmi élete fölött, csakis azon igyekeztek,
 hogy mind e kérdéseket vagy tisztán aesthetikai, vagy legfő-
 lebb félig-meddig ethikai, félig-meddig aesthetikai vitatkozások
 mezejére játszassák át. Egészen másnemű kritika gyakorlá-
 sára vagyunk mi szemben az athenei nép emlékezetével utalva,
 ma: most, midőn a Níl völgy fölhintett magas műveltségének
 romjai bennünket oly tanokra oktatnak, a minőkről az athe-
 nei történelemnek hangadó philolog buvárai egész a legujabb
 időkig nem is álmodtak, — most, midőn meglepő nyomok
 tárúlnak föl előttünk a lyd s egyéb szomszéd államok multjáb-
 ól is, és midőn a legmerevebb kétkedőket is ámulatba ejtik
 az akkad, valamint a későbbi babyloni műveltségnek csilla-
 gászatiilag is beigazolt dicsőségteljes évezredei.

Szemben ily tényekkel lehetetlen továbbra is megma-
 radni az eddigi állásponton. Nézzünk szemébe nyugodt bátor-
 sággal amaz idealismusnak: és meg fogjuk érteni, hogy igen
 sok esetben nem csak egyoldalúságon alapszik az, hanem
 merő tájékozatlanságon. Valóban, ha még továbbra is szolgál-
 tatában kívánnánk maradni egy ily idealismusnak, úgy bünt
 követnének el egy egész világa ellen az emberi gondolatnak,
 a melynek magaslatára saját korunk oly nehéz küzdelmek
 árán bírhatta csak magát felküzdeni, — ámulást követnének
 el a népek ellen, midőn ezek a tudománytól kérnek tanácsot.
 Mi gyakran vezették már félre a törvényhozókat az athenei
 nép történelmébe hagyományosan beleolvasott ábrándok!

Nem; nem arra van szükségök a népeknek, hogy őket
 az államtudományban az Örök Szép eszméje felől²⁾ oktassák.
 Nem az áll érdekekben, hogy mágonddal rajongani, de az,
 hogy minden irányban és komolyan fölvilágosodni tanuljanak.
 Vizsgáljuk meg hát behatólag, vonjuk kérdőre elfogulatlanúl
 a tényeket: és a szerint fogjuk megítélni az athenei nép érté-
 két az embernem történelmében, a mint ez a nép az ember-

nem értelmi, erkölcsi és anyagi erőinek fejlesztésében magát a közjó érdekében értékesíteni képes volt.

Kezdem a Kleisthenes demokrátiájával.

Az eupatridák politikai hatalmát megtörte ugyan, de befolyásukat éppen nem semmisítette meg még Solon, midőn az állampolgári jogok gyakorlását a maga törvényhozása által fölszabadította az öröklött, tisztán születési jogcímek alól, és vagyonképesítvényi fokozatokhoz kötötte a rangfokozatilag megállapított állampolgári jogkörök föltételeit.¹⁾ — A történelmileg fejlett athenei alkotmánynak ezen vonása — *τιμοκρατία* — azonban mindinkább elhalványul az idők folyamában. Már Peisistratos politikai lángelméje ép oly ravaszúl mint tüntetőleg állította vele szembe az összes állampolgárok törvényelötti egyenlőségének gondolatát, és miután sikerült is neki az erre irányzott mesterfogások egész sorozata által visszatartani a régi szabadság visszaszerzésének megkísérlésétől, úgy szólván, az összes kevésbbé előkelő családfájú és kevésbbé vagyonos állampolgárokat,²⁾ művelt lelkületű fia, Hipparchos még fokozta ezen egyenlőségi áramlatot. Elűzik a Peisistratidákat. Nem azon salaktelt³⁾ összeesküvés folytán, a mely a Harmodios és Aristogeiton nevét örökítette meg, — de mert a Peisistratidák fölvilágosult, népnevelésre törekvő politikája fölkelte a hagyományos népgondozás letéteményeseinek, a papságnak és a jósdáknak féltékenységét messze túl Attika határain. A Pythia rázúdítja a peisistratidákra Kleomenes spartai király hadait, — a népnevelő kényurak menekülnek: az eupatridák pártja pedig, mely jelszóúl hangoztatja vala a régi szabadságot, megrohanja most a Solon alkotmányának alapján szervezett négyszázas államtanácsot, — *βουλή* — hogy megdöntse a fönnálló jogegyenlőséget és a nemesség háromszáz tagjának játszhassa kezére ismét — miként ez Solon előtt volt — az államhatalom oroszlánrészét.⁴⁾ Isagoras, az eupatridák pártjának feje, már szervezni kezdi a spártai csapatok árnyékában, a föltámasztott régi államrendet: ekkor fölocsúdik a tömeg a maga dermedtségéből. Leveri thessaliali zsoldosok segélyével Isagorast, az eupatridákat; Sparta is fölhagy a beavatkozásával.⁵⁾ A tömeg pedig egyesül a felségi jogkört gyakorló népgyülekezetben, — *ἐκκλησία*

— és elfogadja azon javaslatot, melyet a győzelmes néppárt vezére, Kleisthenes, tesz meg a Solon alkotmányának reformjára.

Kleisthenes rendkívül éles elmű politikus, a saját — egykor Sikyonban meglepő sikerrel kényúrkodott — nagyatyjának nagy fogékonyságú tanítványa, és mint alkmaionida, egy átoksujtotta nemzetség ivadéka volt. Mint ilyen, nem valami bensőségteljes buzgalommal ragaszkodhatott azon hatalmi tényezőkhöz, a melyek első sorban az athenei államvallás közvetlen érdektársainak hajlamaiból szíjják vala az életerőt. Volt is elég erkölcsi bátorsága, hogy átalakítsa egy jól választott pillanatban merész kezdeményezésével az öröklött athenei államhatalom alap-tagozatának egész szervezetét. Ez utóbbi 507-ben Kr. e. — midőn a Kleisthenes alkotmányreformja életbe lépett — még mindig azon négy ion phylén és azon nagyobb számú demoson — *φυλαι, δήμοι* — nyugodott, a melyeket már Solon alkotmányreformja is érintetlenül vett, úgy látszik, örökbe korábbi századoktól. Hogy *δήμος*-okra vagyis községekre már Kleisthenes előtt föl volt osztva az athenei állam területe, ez kiderülhet a Platon »Hipparchos«-ából; hogy mindössze hány ily demos volt beosztva a Solon-féle alkotmány alapján a négy ősrégi ion phyle idején: ezt még csak megközelítőleg sem birjuk ma már meghatározni. Tény azonban, hogy midőn Kleisthenes az új tiz phylét fölállította, ezekre nem ruházta át azok vallásszertartási és rokon természetű öröklött előjogait, hanem csakis azok politikai jogkörét, még pedig a központtal szemben, az eddiginél kevésbé túlradó mérvekben. A tiz phyle ezentúl nem négyszáz, de ötszáz tagot választott évről évre bele az államtanácsba, — *βουλή* — a melynek tagjait hajdan Solon a négy phyle alapján négyszázban állapította volt meg.⁶⁾ Tiz lévén az új phylék száma, egy-egyre ötven választandó államtanácsbeli tag — *βουλευτής* — esett. Kleisthenes állította föl, úgy látszik, a hadvezérek — *στρατηγοί* — collegiumát is új szervezeti alapon: minden egyes phyle egy-egy strategost választván, az Attikában földbirtokkal vagy egyéb ingatlannal bíró athenei állampolgárok, ha nem kizárólag a pentakosiomedimnosok, vagy legfőlebb még a hippeusok közül, az évről évre megválasz-

tott strategosok száma is ennek folytán tizre emeltetett. Hasonló számemelés történt a többi már meglevő hivatal-collegiumok tagjaira vonatkozólag; nem tudjuk, állított-e föl Kleisthenes az apodektákon — ἀποδέκται — kívül még egyéb új hivatalokat is: annyi azonban elvitázhatatlan, miszerint minden fontosabb állami állomás betöltésénél ezentúl a tiz phyle képezte a választók mellőzhetlen tagozatát; oly közege az athenei államhatalomnak, a melynek állomása az egész nemzet, az összes athenei állampolgárság szavazata által lett volna betöltendő, — ilyen állami közeg Kleisthenes által még nem állítottatott föl. A Pythia maga is szentesítette nem sokára e tiz phylét, jóllehet csak kevéssel ezelőtt még a lakedaimonokat Isagoras támogatására vette rá mindenféle házi cselszövényvel. Mi okozhatta e fordulatot a hangulatban? Valószínűleg azon hatalom fölismerése, a melylyel az új szervezet kifelé fenyegetőzött, ha nem azon nagy vagyon, a melynek szelidítő hatását akkor érezhette a Pythia, a midőn tudomásul vette nem csak azt, hogy Kleisthenes 10 új phylét állított föl, de egyúttal azt is, hogy a merész államférfiú egész tömegeit vette föl az új phylékbe oly elemeknek, a melyek nagy vagyonnal, főleg ingóval rendelkeztek ugyan, de eddigelé a phyle-szervezetbe, már t. i. az öröklött négy ion phylébe nem tartozván, az athenei állam politikájára nyomatékos, közvetlen befolyást nem gyakorolhattak. Fölvette pedig Kleisthenes a tiz új phylébe egyfelől a metoikosok, fölszabadult rabszolgák és idegenek jelentékeny sokaságát, másfelől pedig mindazon szabad atheneieket, a kik mint orgeonok — ὀργεῶνες — szanaszét laktak az egymással földiratilag egybe nem függő δήμοι-ok kötelékében. 7) Kleisthenes valószínűleg új demosokat is kerekített ki, a minthogy azt mondják forrásaink, miszerint Kleisthenes a demosok számát százban állapította meg; a legnagyobb horderejű reformot azonban az által hajtotta végre, hogy tiz-tiz demost, daczára annak, hogy nem feküdtek földiratilag egymás mellett, egy-egy új phyle kötelékébe állított bele, és ez által megtörte a régi nemesség és öröklött nagy birtok azon politikai túlsúlyát, a mely éppen a négy régi ion phyle keretén belül feküdt, tisztán nemzetségi alapon nyugvó kisebb közületek, ú. m. demosok-, naukrariák- és

phratriáknak egymással földirati egybefüggéséből hatványozódott oly magasra. A műveltségnek aránylag oly alantas fokán álló emberek, mint a minők a Kleisthenes korabeli athenei állampolgárok átlag lehettek, nagyon megszokják, sőt idő folytán édesnek, majd nélkülözhetlennek találják az együtt-lakás, tőzsomszédság vagy állandó közellét társadalmi mozzanataiból eredő politikai gyámságát az ősrégi fényű, nagyföldbirtokú családoknak, és ezek összes politikai, társadalmi tartozékainak; ha még ehhez vallásszertartási előjogok százados gyakorlása is járul, miként az athenei állam területén, úgy oly erővé izmosul az eupatridaság helyi befolyása, hogy lehetetlen azzal a haladni vágyó, központi tényezőknék sikeresen megküzdeniök. Kleisthenes megértette ezt: azért szanaszét fekvő demosokból állította össze a maga phyléit; tudta, hogy az ily szanaszét fekvő demosok összesége oly társadalmi és gazdasági alkatot fog kölcsönözni a vele azonos phylének, miszerint kellőleg fogják magokat, ugyancsak az egyes demosok földiratilagos széttagoltsága folytán, érvényesíthetni azokban a homogalakt és állampolgárok mellett a csak imént a phylék kötelékébe beosztandott orgeon állampolgárok, sőt a csak imént állampolgárokká avatott volt metoikok, fölszabadult rabszolgák és megtelepült idegenek is. Ezt jelenti azon szólásforma, miszerint Kleisthenes a közigazgatás súlypontját a demosokra helyezte át.⁸⁾ — Kleisthenes minden egyes demos élére egy demarchost állított — *δημαρχος*; — újjá szervezte a Solon által alapított naukrariákat, — *ναυκρατια* — valószínűleg akként, hogy ötvenben lévén megállapítva a Kleisthenes naukrariáinak száma, százban pedig a demosoké: két-két demos egy-egy naukrariát képezett egy-egy naukraros — *ναύκραρος* — alatt. A hadi hajók megépítése, fölszerelése és az e célra szükségelt pénzek kivetése, behajtása — ha nem egyéb adók behajtása is, képezte e kettős községi kapcsolatok, ezen naukrariák közigazgatási föladatát. Hogy a phratriák, — *φρατρία* — a mint ezeket Kleisthenes újból szervezte s minden bizonynyal szaporította volt, — mily osztályrészt nyertek az állami ügyek közvetett intézésében, ezt éppen oly kevésbé tudjuk, mint azt, hogy alá voltak-e rendelve vagy nem a magok, bármely csekély államjogi jogkörükkel a demosok

felügyeletének, a phylék kötelékén belül, vagy pedig párhuzamosan működött-e a magok jogkörében a phratriák közgazgatása a demosokéval? Csak azt látjuk a forrásokból, miszerint a phratriák földiratilag egybefüggő területeken voltak elhelyezve.⁹⁾

Eddig azt hitték, hogy a sorshuzást, az állami hivatalok, valamint az államtanács tagjai állomásainak sorshuzás útján betöltését szintén Kleisthenes hozta be: forrásainkból ezt kiolvasni nem lehet. Alkotmánypolitikai követelmények hosszas mérlegelése folytán részemről azon meggyőződésre jutottam, miszerint, ha nem is lehet egész Ephialtes alkotmány-reformjáig (462—1 Kr. e.) elodázní e végzetterhes intézmény behozatalának epocháját, miként ezt Lugebil cselekszi, a legnagyobb valószínűség mégis a mellett szól, hogy a sorshuzás útján betöltött állami hivatalok és egyéb bizalmi állomások az Aristeides alkotmányreformjának — 477 Kr. e. — természetes folyományát képezték. E nézetet vallják Grote, Duncker és Müller-Strübing is; a minthogy már Perizonius, legalább kortanilag, ugyanezen álláspontot foglalta el.¹⁰⁾ Az ostrakismos behozatala azonban minden valószínűség szerint csakugyan Kleisthenes alkotmány-politikájára vall. Az eljárást, egy későbbi fejezetben, az athenei államintézmények rendszeres tárgyalásának kapcsán fogom előadni; jelenleg csak annyit jegyzek meg, miszerint az ostrakismos jelentősége ezidétt is már ugyanaz volt, a mi az ötödik század második felében: ekklesiai szavazattöbbség által évről évre föltett kérdés alapján tíz évre eltávolítani az államból, illetőleg Athénéből oly férfiakat, a kiknek nagy vagyonnal és döntő politikai befolyással, vagy csak ez utóbbival fényelgő rendkívüli egyénisége a tömeguralom háborítlan továbbvirágzását veszélylyel látszott fenyegetni a nép, vagy legalább ennek többségének fölfogása szerint. Az eltávolítás azonban nem ejtett csorbát a sujtottnak sem vagyonán, sem állampolgári becsületén. Az a Hipparchos, a kit első ízben ért az ostrakismos Athénében, nem a Peisistratos, hanem a Charmos fia volt. Androtion szintúgy mint Kleidemos az ő esetét egyébként csakugyan az elűzött Peisistratidák párthiveinek későbbi üzelmeivel hozzák kapcsolatba.¹¹⁾

Ennyi az, a mit forrásainkból a Kleisthenes alkotmány-reformjának részletei felől ma még megtudhatunk. Kleisthenesről és az ő alkotmány-reformjáról többen irtak, azonban műveik alig szállottak már Platonra, annál kevésbé Aristotelesre, s azon görögök is, a kik e nevezetes férfiúval irodalmilag foglalkoztak, nem származtak Athenéből. Athenében csak alantasabb foglalkozású névrokonait hurczolták a szinpadra.¹²⁾ Másfelől ne csodálkozzunk, ha ma már oly keveset tudunk ezen egész alkotmányreformról. Hisz Herodotos maga is csak futólag, pár sorral érinti azt! Igen, Herodotos szokott bőbeszédűségével beszélni el, hogy miféle tánczot jártak vala egykor a sikyoni Kleisthenes anyjának a kériói, s egész kedvveléssel időzik az athenei Kleisthenes nagyatyja által elkövetett dévaj csintalankodásoknál, — magának, az athenei, korszakalkotó államférfiúnak összes alkotmány-reformjáról azonban csak annyit mond, hogy Kleisthenes tiz phylét csinált a négy phyléből, nevet adott az új tiz phylének, tiz-tiz demost osztott egy-egy phylébe, a phylarchok számát is négyről tizre emelte, sokat csinált a kevésből, vagy, ha tetszik, nagyot a kicsinyből, és ez által a nép hajlamait nagyban a maga részére hódította. Ennyi az mindössze, a mit Herodotos a Kleisthenes alkotmány-reformjáról az utókorral tudat. Mintha csak ez által akarta volna beváltani azon ünnepélyes ígérését, hogy el fog mondani minden nevezetesebb eseményt, a mely a Peisistratidák elűzésétől miletosi Aristagoras megérkeztéig megy vala végbe Athenében!¹³⁾

De ha nem is ismerjük tüzetesebben a részleteket: annyit megtudhatunk mégis kútfőinkből, hogy a Kleisthenes által kezdeményezett alkotmány-reform nem minden irányban volt egyértelmű az állampolgári jogok tágításával. Jogtágítás volt, még pedig jelentékeny mérvben, hogy a Kleisthenes reformja alapján tömegesen jutottak bele immár most az állampolgárságba oly elemek, a melyek eddigelé mint metoikok vagy rabszolgamaradványok, és idegenek mélyen az athenei állampolgárság államjogi, magánjogi, büntetőjogi és perjogi színvonala alatt állottak. Jogtágítás volt a tiz phyle fölállítása, a közigazgatás súlypontjának áthelyezése a demosokra. Jogtágítás volt a tiz strateg tisztii állomásának megszervezése

is, daczára azon nagyfontosságú jogkörnek, mely még ezután is fönmaradt a polemarchos számára. Ámde, hogy Kleisthenes benne hagyta a pentakosiomedimnosokat a Solon által rájuk ruházott kimagasló jogkör, annyi rikitó előjog élvezetében: ez már oly jelleget nyom az ezidei athenei alkotmányra, a mely legkevésbbé sem alkalmas arra, hogy beigazolja a modern idealisták rajongó dicsbeszédeit a Kleisthenes polgártársainak állítólag oly remekül megszervezett jogegyenlősége felől. Valamint Solon alkotmányozó törvényhozásának alapján, úgy most is, a Kleisthenes alkotmánya alapján, egyesegyedül az első vagyonfokú rangosztály tagjai, egyesegyedül a pentakosiomedimnosok lehettek még archonokká, és e magas hivatalból kiléptök után az areiopag állambiróságának is biráivá; miután pedig a kilencz archon ezidétt úgy a birói és közigazgatási, mint a törvényhozást érintő ügyekben, sőt a polemarchos jogkörénél fogva még a hadügyben is a legfontosabb állami közegek tisztét gyakorolta a fönnálló államjog szabványai szerint: Kleisthenes, csakis azt lehet mondani, hogy alapjait rakta le a demokratiai szervezetnek, — még a szó ódon, athenei értelmében is — nem pedig azt, hogy kifejtette a nép erejét a demokratia alapján.¹⁴⁾ Nem tudjuk, hogy hány pentakosiomedimnos, hány hippeus, hány zeugita, hány negyedik vagyonfokú rangosztálybeli állampolgár volt időről időre az athenei államban, míg a Solon alkotmánya fönnállott. Plutarchos, ez a kecsteli csevegő, elmondja ugyan régi kútfők nyomán, hogy hány rőf hosszúságúnak kellett lenni Solon rendelete alapján azon zsinégnek, a melyen a harapós kuttyákat Athenében át kell vala szolgáltatni;¹⁵⁾ ámde azt már nem tartotta Plutarchos érdemesnek kiböngészni a régi írőkből, sem a Metroon netáni maradványaiból, hogy hány állampolgár volt ezen Athenében ugyancsak Solon timokrat törvényei alapján összesen az archonságra, hány az államtanácsbeli tagságra, hány pedig csak arra képesítve, hogy szavazatjoggal birjon az ekklesiában? Solon törvényhozásától a Kleisthenes reformjáig lefolyt vagy nyolczvanöt esztendő. Ezen nyolczvanöt év folyamába beleesik a Peisistratos és fiainak tyrannisa is, a mi azonban nem változtat a dolgon, mert sem Peisistratos, sem fiai nem szüntették be, minden egyenlőségi

politikájok daczára sem, a vagyonfokhoz kötött rangosztályokat. Nem ismerjük e rangosztályok tagjainak számarányait ezen nyolczvanöt évi időszak egyetlen egy időpontjából sem. Annyi azonban fölül áll minden kétségen, hogy e nyolczvanöt év folyamában a pentakosiomedimnosok rangosztályában még mindig számbeli túlsúlyban kellett lenniök az eupatrida és egyéb régi családfájú elemeknek, és ha a Peisistratos és fiainak tyrannisa annyira volt is képes emelni és megállandósítani a közvagyonosodást,¹⁶⁾ miszerint 507-ben Kr. e. nem eladósodott nyomorgókból állott többé a két alsó rangosztály nagy része, miként a Solon törvényhozásakor, hanem szintén többé-kevésbbé vagyonossá izmosult, előkelő uzsorások által többé nem feszélyezett, tehát szabadabban mozgó állampolgárokból: éppen ezért még inkább ki kellett élesednie azon ellentétnek, mely a túlyomó részben még mindig eupatrida s egyéb régi családfájú pentakosiomedimnosokat a többi rangosztálylyal, különösen a két alsóbb rangosztálylyal szembeállította volt. Azután mennyire fokozódhatott ezen ellentét, midőn Kleisthenes fölvette ezen alsóbb osztályokba, illetőleg a legalsó vagyonfokú rangosztályba a metoikok, rabszolgamaradványok és idegenek egész tömegeit! Hasztalan beszélnek a pentakosiomedimnosok magasabb műveltségéről. Ugyan hol van arra kútfőinkben csak a leghalványabb látszata is némi bizonyítéknak, hogy ne lett volna a hippeusok, zeugiták és a negyedik vagyonfokúak rangosztályában összesen akár tizannyi hasonműveltségi fokú állampolgár is, — a szó akkori értelmében — mint a hány ilyen a pentakosiomedimnosok rangosztálya netán büszkélkedhetik vala? Állami tanfolyam nem létezett akkor Athenében, ez igaz; magántanítóktól nyerték szellemi kiképeztetésüket ezidétt kivétel nélkül a műveltebbek, a magántanító pedig pénzbe került, és így csakis azok adhattak szellemképző nevelést gyermekeiknek, a kik már bizonyos fokán állottak a vagyonosságnak. Ámde nem tehette-e meg ezt a szó viszonylagos értelmében akár az is, a kinek csak kétszázötven medimnos gabonája termett? Éppen Athenében volt ez lehetséges: hisz a Solon vagyonfokbeli rangosztályai az állampolgárokat csakis az ingatlan vagyon, a földbirtok mérvei szerint osztályozták; a timokratiai rend-

szer alapján, melyet érvényben hagyott a Kleisthenes alkotmány-reformja, az ingó vagyon egyáltalán nem jött még tekintetbe. Az athenei állampolgárok századok óta szenvedélylyel űzték, ha nem is a gyáripart, — mert ezt rabszolgák vagy legfőlebb metoikok végezték — hát legalább a kereskedelmet, és mint derekas hajósok, messze világtájakon hozták forgalomba Attika és gyarmataik árúczikkeit. A mióta Peisistratos birtokba vette Sigeiont,¹⁷⁾ föl is lendült kereskedelmök eddigelé el nem ért mérvekben. Jelentékeny tért nyitott ez a vagyonszerzésre, főleg a legalsó vagyonfok állampolgáira nézve. Hisz éppen ezen legalsó vagyonfokú állampolgárokból kerültek ki rendszerint a hajósok. Bevégzett tény, hogy e körülmény folytán a negyedik vagyonfok állampolgárai sűrűn érintkeztek Samossal, Miletossal, Ephesossal, Syrakusával, Akragassal, Metaponttal, Krotonnal és Eleával, sőt Naukratissal, szóval az akkori szellemvilág oly góczpontjaival, a melyekben évről évre megfordulni, szerződéseket, még pedig mindenesetre irott szerződéseket kötni, az ottani művelt elemekkel vendégbaráti viszonyba lépni, — igen, mindez az athenei negyedik vagyonfokú állampolgárra nézve egyfelől a gyakorlatias művelődés tanfolyamát, másfelől pedig a vagyonszerzésnek oly esélyeit jelentette, a melyek csak éppen annyira kilátásba helyezhették otthon növekedő gyermekeik számára a magántanítót és az akkori szellemi képzés egyéb segédeszközeit, mint a mennyire kilátásba helyezheti vala a pentakosiomedonnosok gyermekeinek a juhok gyapja, a méhek méze, a kecskék, tulkok húsa, vagy a rozs-, árpa- meg olajtermés. Azt pedig, hogy a pentakosiomedonnosok közül szellemileg ezidétt Athenében csak egyetlen egy is belemagaslott volna — messze fenn a közepes athenei műveltség fölött — az irodalom történelmébe: ezt csak azok állíthatnák, a kik tán ott valahol az Athos hegyének kolostoraiban Kleisthenes oly bölcsész, történetírói vagy költői kor- és honfitársainak nyomait fedeznék föl, a kiktől még eddigelé a görög irodalom történelmében soha sem olvastunk.¹⁸⁾

Nem csoda tehát, ha a pentakosiomedonnosok előjogai az összes archonságokhoz, többek közt a polemarchos, — *πολέμαρχος* — döntő horderejű hivatalához még a Kleisthenes

által kezdeményezett alkotmány-reform keresztülvitele után is nyomasztólag súlyosodhattak Athenében az állampolgári önérzetre. Hisz az, hogy terem-e valakinek legalább is ötszáz medimnos gabonája vagy ötszáz metretosnyi olajtermése? Ebben nem az állampolgárok egyéni érdeme, közszolgálat, lelkiismeretes, magán természetű fárasztó munkálkodása adta meg a siker áldását a gondtelt családfőknek, hanem az öröklött földbirtokterület mekkorasága, a kedvező időjárás, mindenekfölött pedig a kellő időpontokban beköszöntő, kellő mennyiségű eső! Ha tehát a Kleisthenes reformja érintetlenül hagyta a pentakosiomedimnosok azon előjogát, hogy csak ő közölök vezethesse valaki az athenei állam legfontosabb ügyeit, a kisebb évi jövedelmű állampolgárok sok ezernyi tömegéből pedig a legfontosabb birói, közigazgatási és katonai hivatalra senki, még a legnagyobb képesség, képzettség, tapasztalat, érdem és feddhetlen jellem mellett se juthasson: úgy ez korántsem volt oly vonás, a mely valami szerfölött épületes hangulatot ébreszthetett volna az athenei állampolgárság értelmi és erkölcsi színejavának kebelében, avagy elnémíthatná a modern kétkedők éppen nem lelkesedettelt nyilatkozatait a Kleisthenes által reformált athenei alkotmánynak állítólag oly magasztosan szabadelvű szelleméről. De voltak az athenei államéletnek, még a Kleisthenes által reformált alkotmány alapján is, jóval sötétebb vonásai, mint azon lelki szegénysége a törvényhozásnak, a mely ötszáz medimnosnyi gabnaterméshez köti vala a legmagasabb állami hivatalok és a legfőbb hadi parancsnokság elérhetésének föltételeit. Solon nem csak nem gondoskodott az ifjúság szellemi kiképeztetéséről,¹⁹⁾ nem csak nem tőn semmiféle lépést az értelmi munka megkönnyítésére és méltó elismertetésére az állam részéről: de meghagyta az Eumolpidák azon hagyományos előjogát is, hogy saját belátásuk szerint értelmezhessék ezen magas családfájú papi nemzetség illetékes tagjai az úgynevezett nem-irott törvényeket, — *ἀγραφοι νόμοι* — vagyis, hogy bárkire is ráolvashassák, hogy egy vagy más nyilatkozata vagy tette által megsértette az államvallást és az erkölcsöket, — és így főben járó bűnvád alá vonathassanak bármely athenei állampolgárt is, bármely pillanatban, a nélkül,

hogy ezen előjoguk gyakorlásának mikéntjeért bárkinek is felelősséggel tartoztak volna az athenei államban.²⁰⁾ A művelődés történetirója ezért sem Solont, sem Kleisthenest szemrehányással nem illetheti: hisz hogy merészeltettek volna ők egy ily gyökeres reformra gondolni még, midőn az athenei állameszme maga is oly közvetlenül az államvallás hagyományaiban gyökerezik vala? Ámde az emberi művelődés, politikai és társadalmi haladás történetirója kell, hogy figyelmeztesse az Eumolpidák ezen előjogára a modern rajongókat: nem mellőzheti, hogy az athenei államélet e vonására rá ne mutasson és azt ne mondja: ime, egy oly intézmény, a mely nem annyira a modern gondolatszabadságot juttatja eszünkbe, mint a vallás szolgáinak fölvilágosodás-ellenes uralmát a szellemileg még gyámolatlan tömeg fölött, meg az inquisitiót!²¹⁾

Még sötétebb mozzanatát mutatja az athenei társadalomnak és államnak a rabszolgaság. Gondoljuk csak meg, hogy az athenei állam területén ezidétt körülbelül húszezer teljesen szabad felnőtt férfi, azaz állampolgár és több mint negyedfélszázezer rabszolga volt. Ne higyük, hogy ez állapot gyötrelmeinek emlékezetét örökre letörölhetjük az utókor előtt, ha azon görög író szavaira hivatkozunk, a ki azon boszankodik, hogy mért részesültek a rabszolgák Athenében emberségesebb bánásmódban, mint például Chiosban, Aiginában vagy a Peloponnesos rabszolgatartó államaiban. Ezen emberségesebb bánásmód nagyon is viszonylagos fogalom volt. Az áll megírva a Bekker gyűjteményében, hogy valahányszor új rabszolgát hoztak egy athenei állampolgár házába, fölkel az úrnő és egy egész edény fügét, datolyát, diót és egyéb csemegét borított ki rája, annak példázgatására, hogy jó dolga leend a házban, föltéve, hogy magát jól fogja²¹⁾ viselni. Megengedem; ámde mit bizonyít ez a jó bánásmód mellett egy egész életre? Athenében a rabszolga nem ment ekkor emberszámba, még csak annyira sem, mint körülbelül egy századdal később, Antiphon szónok korában. Kleisthenes polgártársai pert kezdhettek ugyan — *γραφῆ ὕβρεως* — azon állampolgár ellen, a ki az ő rabszolgájakat bántalmazta: de nem azért, hogy ez által a bántalmazó a megsebesült rabszol-

gának fájdalmat okozott, hanem azért, mert őt ez által a tulajdon gazdájára nézve hosszabb-rövidebb időre munkaképtelenné tette. Ha bizonyítékra volt szükség, akár a legjelentéktelenebb magánjogi perben is bármely rabszolgatartó állampolgár tartozott a maga rabszolgáit a kinpadra — és βίασων — följánlani, hogy ott a kinpadon elejtett jajszavaikból derítthesse ki a vizsgálat a ténykörülmenyt vagy akár magát a tényálladékot a felperes részére. Viszont, ha valaki bármi csekély vétséggel is vádolva lőn, első teendője az athenei perjog értelmében az volt, hogy följánlotta a maga rabszolgáit a vizsgálóbírónak: kinozzák őket, a hogy akarják, de nem lesznek képesek belőlök a gazdájok ellen semmiféle kinzással, semmiféle bizonyítékot kisajtolni.²²⁾ Az athenei állampolgár bármikor bérbe adhatta a maga rabszolgáit bárkinek is bányamunkára, teherszállításra vagy bármily egyéb lealázó, testroncsoló napszámra, akár valamely igavonó házi állatot: a mit ez eltiport emberi lények véres veritékkel napról napra, évről évre kerestek, ez az összeg éppen csak oly törvénybiztosította jövedelme volt az athenei állampolgárnak, mint a mi számára a saját malaczainak piaczi elárusításából befolyik vala. A rabszolga igavonó házi állat: ez a fölfogas hatja át az athenei jog egész rendszerét; és valamint a saját barmát az athenei állampolgár szabadon erőltethette a tehervonásra, míg csak az meg nem szakadt, szintúgy szabadságában állott az athenei állampolgárnak a maga rabszolgáját addig korbácsolni, míg csak az erejét fölülmúló kegyetlen munkában ki nem lehelte a lelkét. Egyszerre, minden formalitás mellőzése nélkül, megölnie ugyan még a saját maga rabszolgáját sem volt egyetlen egy athenei állampolgárnak sem szabad: de egy kis formalitás betartásával ledöfhetette az athenei állampolgár a saját, akár öröklött, akár csatában elfogott, akár pénzen vásárolt rabszolgáját bármi csekély ok miatt is, vagy akár pusztá szeszélyből, és még, ha túl is tette magát az előirt formákon, ha be sem várta a rabszolga ledöfésére följogosító bírói ítéletet — még ekkor is mindössze csak az a kellemetlenség esett meg — az athenei büntetőjog értelmében — a rabszolgagyilkos athenei állampolgáron, hogy egy csekély pénzbírságot kellett fizetnie.²³⁾ Három nemzedékkel később, valószínűleg

Euripides emberbaráti költészetének hatása alatt, napirendre jött Athenében mégis annyi könyörület, hogy szokássá vált eladni azon rabszolgákat, a kik a gazdájok kegyetlensége ellen panaszkodtak: merő szokás, a műveltebbek társadalmi hódolata a közszeméreméret irányában, de nem törvény volt ez — *πρᾶσιν αἰτεῖν* — akkor sem; és ha Gilbert mégis ez utóbbit állítja: úgy részemről csak azon kérdéssel felelhetek e föltevésre, hogy hát mire való volt akkor Athenében a Theseion meg az Erinyák temploma által éppen a gazdájok halálos dőfése elől menekülő rabszolgáknak nyújtott menedékjog, ha Athenében törvény biztosította volna a rabszolgák számára a *πρᾶσιν αἰτεῖν*-t, és maga a jogrend vette volna már őket ótal-mába embertelen gazdáiknak villogó gyilkai ellenében? ²⁴⁾ — Nem; Athenében nem volt biztos a rabszolga élete szemben az ő törvényes urával még ebben az időben. De ez még nem a legsötétebb vonása az athenei államnak. Köztudomáson van, hogy Athenében, valamint egyéb görög államokban is, a rabszolgák ivadécai, ha csak föl nem szabadultak, nem bírtak, vagy csak kivételesen családot alkotni két-három nemzedéken keresztül, de a legtöbb esetben tán már az első nemzedékben sem. Fölszabadulni pedig, rendes időben, midőn nem fenyegette az athenei államot külfáború folytán a végromlás veszedelme, vajmi csekély százalék szokott fölszabadulni évenként. Hová lett tehát a többi, sok százezernyi rabszolga termékenyítő, családi életre hivatott emberi erőmennyisége? Ime egy elhanyagolt kérdés a maga egész borzasztóságában. ²⁵⁾

Ily sötét képet tár föl az athenei demokratia, Kleisthenes alkotmányreformjának korából, nem a fölszinen elfogúlt örömtől ragyogó szemekkel végig surranó, hagyományosan orthodox történetiró, de a társadalmi és állami viszonyok mélyébe tárgyilagosan behatoló államtudományi buvár előtt. Herodotos fölkiált, hogy ime mily nagy dolgokra képes az isegoria, — *ἰσηγορίη* — az athenei szabadság! Igaz, mutat az athenei állam nemzetközi történelme a Kleisthenes alkotmányreformját követő évtizedek folyamából bizonyos emélyt, sőt már tizenhét év mulva az alkotmány reformja után oly diadalmas csatákat, a melyeknek riadozó dicsőségétől még ma is visszhangzik a föld, és visszhangzani fog ezentúl is, míg csak

többre fogják becsülni az emberek, még a születési joggal kapcsolatos magas vagyonfok uralmi túlsúlyára alapított politikai szabadságot is, holmi Susában székelő nagy király trónjának árnyéka előtt görnyedező oktalan, ostoresapáshoz szokott milliók ezredéves szolgaságánál. Ámde az államtudomány föladata nem az, hogy lehetőleg eszményi fokra igyekezzenk emelni azon hadi tettek nagyszerűségét, a melyeket az egymással háborúzott két fél közül csakis az egyiknek — ez esetben a görögnek és főleg az atheneinek — egyoldalú előadása után ²⁶⁾ örökít vala meg a történelem; nem ez az államtudományi kritika föladata, hanem az, hogy kellő körültekintéssel mérlegelve meg az összes hadászati, politikai és társadalmi körülményeket, lehető biztonsággal földerítse a tényeket a magok állami, társadalmi jelentőségében, hogy az ekként földerített tények alapján azután ki birja vonni úgy az alkotmány-politikára mint a gyakorlati politikára nézve a tanulságokat. Már, ha e szempontot valljuk magunkra nézve irányadóul: akkor egészen más világitásban fogjuk látni úgy nyomban a Kleisthenes alkotmány-reformja után az atheneiek által Euboiá és Boiotia népei fölött elért sikert, ²⁷⁾ mint a 490-ben, 480-ban és 479-ben a persa világbirodalom iszonyú hadi tömegei fölött kivívott győzelmeiket. Ha volt a lelkesedésnek része már az euboiak és boiotok fölött aratott győzelmekben: úgy a főnobbiek után aligha fogjuk azt hihetni, hogy csak azért szállt volna sikra az athenei nép a most érintett népek ellen, mert eszményi célok lebegtek előtte, mert el volt tán telve — az összes athenei nép a maga egészében — a Kleisthenes alkotmány-reformja által osztályrészeül jutott szabadság — *ἰσηγορίη* — iránti lelkesedéstől. Mindössze csakis az ujonnan fölszabadult athenei állampolgároknak — csak imént még metoikoknak, rabszolgáknak, idegeneknek — lehetett okuk a szokottnál nagyobb hévvel rontani az ellenség csatasoraira: mert ezeknek és majdani utódaiknak telek — *κληρονομία* — lón a leverendő ellenség földéből ígérve. ²⁸⁾ Jól ütözköztek: el is vették a jutalmát. Csak a chalkidiai Hippoboták elfoglalt birtokaiból több mint négyezer athenei polgárnak jutott kleruchia. A pentakosiomedimnosok pedig nagyot lélegzhettek, hogy politikai előjogaik egyedárúsága négyezer

szegényebb sorsú polgártárs eddigi jelenléte által okozott aggodalmak nyomása alól ily könnyű szerrel fölszabadult.

De hasztalan keresünk a kútfőkben oly nyomok után is, a melyekből kitünnék, hogy csakis az önzés minden salakjától ment, eszményileg nemes védelme a saját szabad intézményeiknek keverte volna bele az atheneieket a persa háborúba. Éppen ellenkezőleg csakis azt látjuk forrásainkból, hogy a persa háborúba az athenei népet ennek oly természetű viselkedése dönti vala, a mely legkevésbbé sem vall egy eszményileg szabadságszerető nép méltó önértetére. Herodotos tiz talentomot kapott jutalmul — Anytos²⁹⁾ indítványára — az athenei néptől, azért, hogy megírta a persa háborúk történetét a maga munkájában. Herodotosra csakis Plutarchos kritikátlan csevegése foghatta rá, hogy nem volt kellő elismeréssel az atheneiek hadi érdemei iránt a persákkal vívott csaták csevelése alkalmából; a legtöbb görög történetíró töredéke, valamint egyéb nyomok is arra hagynak következtetni, hogy Herodotos nagyon is előzékenyül írta meg az atheneiek hőstetteit — első sorban az athenei nép számára. Kirchhoff mondja, nem én, hogy Herodotos a Perikles pártjának szolgálatában állott; Perikles pedig nem kevésbbé származott az alkmaionidáktól, mint Kleisthenes maga. És mit mond Herodotos a maga ötödik könyvében? Azt, hogy az atheneiek magok fordultak tüzetes követség által legelőször a persa király közegeihez, hogy véd- és dacszövetséget köthessenek a milliók emberi méltóságát lábbal taposó barbár nagy királysággal.³⁰⁾ Az atheneiek mentek hús hajóval a lyd partoknak, hogy elrabolhassák azon kincseket, a melyeknek töméntelenségét miletosi Aristagoras előttök oly elragadólag ecsetelte volt. Föl is gyújtották Sardeist: de nem azért, mintha az ion partokon rabigában nyögő görögöknek akartak volna ez által politikai szolgálatot tenni: hanem azért, hogy ne kelljen a Melanthios hajórajának méltó zsákmány nélkül hazatérnie.³¹⁾ A persa király közegei tudni sem akartak az atheneiekkel — ezen előttök oly csekély néppel — kötendő véd- és dacszövetségről: az atheneiek akarták ezt ismételt, egy szabad néphez nem illő, esengéseikkel a barbár nagy király satrapájától kieszközölni. »Jó, adjatok tehát földet és vizet a hódolat

jeléül.« Igy szólt a satrapa az athenei demokratia követségéhez. Ott volt a követségben maga a legnagyobb akkortájbeli athenei államférfiú, Kleisthenes is.³²⁾ És Kleisthenes, az athenei demokratia e büszkesége, Herodotos szerint az athenei szabadság tulajdonképeni megalapítója, — ἰσθῆρσις — egész készséggel följánlotta a barbár nagy királynak a hódolat jelvényeit; többi követtársa hasonlóképen. Valóban oly diplomatiai fogás lehetett ez a legjobb esetben, a mely éppen nem vall valami eszményileg magasztos fokára egy szabad köztársaság legelső, sőt alkotmányozó vezérférfia szabadságszeretetének. Az igaz, hogy később, midőn már látták, hogy esengéseik nem vezethetnek célhoz, fölháborodtak odahaza a népgyűlésben magok az atheneiek és félretették a diplomata modorú eljárását. Igen, de ez által meg a nemzetközi jognak vallásos kegyelettel ápolt sarktételeit szegték meg: mert egyszerűleg kútba dobták³³⁾ a persa király követeit. Tehát éppen annak a királynak a követeit, a kinek satrapája előtt oly önlealázólag, ismételve esengtek a véd- és daczsövetségért. Hippias visszahivatását is követelték volt már ekkor a persa királylyali véd- és daczsövetség föltéteül. Hogy ezen fölháborodott az athenei felségjogokat gyakorló népgyűlés: ezen nincs mit megütköznie még a leghiggadtabb államtudományi buvárnak sem; sőt természetesnek fogja ez találni, hogy nem akarta e nép Peisistratos méltatlan fiát cserébe venni a szabadságért. Ámde a nemzetközi követek megöletését nem mentheti ki semmiféle hivatkozás a szabadság szeretetére, az államtudomány előtt, a minthogy nem hitetheti el az elfogulatlan buvárral, hogy az athenei nép eszményileg magasztos szabadságszeretetére, és nem e nép politikai éretlenségére és alantas fokú önzésére vall még mindazon salak is, a mely Marathon³⁴⁾ (490—489), Salamis³⁵⁾ (480) és Plataiai³⁶⁾ (479 Kr. e.) emlékezetéhez tapad.

Ily salak pedig ugyancsak tapad hozzá bőségesen. Hogy kivonúlnak teljes erővel a persa hadak elé a marathoni sikágra: ez még korántsem jelenti azt, hogy mint független államot alkotó nép életökkel, vérökkel akartak helyt állani a politikai szabadságért. Nem annyira valamely fenkölt eszme lelkesítő ereje állította a tizezer athenei állampolgárt fegy-

verbe: mint azon nagyon is prózai aggodalom, hogy, miután boszút állni jönnek a persa hadak a meggyilkolt követekért, ha nem védelmezik magokat éltök végső lehelletéig, éppen oly sors érheti őket, mint a minő Miletos veszedelmét teszi vala oly rettenetessé.³⁷⁾ Phrynichos szinpadra hozta az öldöklés e tragikai jeleneteit: és az athenei állampolgárokra Phrynichos darabja oly elrémítőleg hatott, hogy jelentékeny pénzbírságra ítelték el bíróilag a költőt csak azért, mert ily tárgyat mert a szinpadra hozni. Ugyanaz a nemzedék, a mely nem birta egyszerűen többször elviselni a színházban a Miletos veszedelmének rémjeleneteit, ugyanezen férfinemzedék vonúlt ki jó-részt most a marathoni sikra a persák elé. Kivonúlt az élet-halálharczra: de kút főink ezen alkalomból még mitsem tudnak az athenei szabadságszeretet lelkesedéséről. Herodotos szerint maga Miltiades attól tart a hadi tanácsban, hogy, ha azonnal meg nem ütközik a sereg, az athenei nép hangulatában nagy fordulat fog előállni: át fog csapni³⁸⁾ a persapártiak — ὄσπερ μηδίσαι — részére. Hogy pedig Herodotos nem alaptalan vélelmet bocsát e soraiban világgá: szomorúlag beigazolja ezt azon összeesküvők merénylete, a kik, míg polgártársaik a halál tusáját vivják vala Marathon síkján nejeikért, gyermekeikért, családi tűzhelyökért, oda fönt Pentelikos hegyének ormán bujkálva, egy nem sejtett pillanatban fölemelik a fehér pajzsot³⁸⁾ a messze csillámló napsugarak özönébe, hogy jelt adjanak a persáknak a végzetes mozdulatra, és tulajdon athenei czinkostársaiknak a legfertelmesebb hazárulásra. Az összeesküvők célja nem sikerült. A túlyomó persa haderőt megtörte az athenei tizezer hoplita és a hozzájuk csatlakozott plataiaiak élén, Miltiades hadvezéri ügyessége. A persák visszavonúltak: a görögök és ezek közt első sorban az atheneiek világra szóló győzelmet víttak ki. Így beszélnek ezt el legalább magok a görögök, — higgadtabban szólván e fegyvertényről Ephoros, Theopompos,³⁹⁾ a hazafias büszkeség hangján az attikai szónokok, a kik száz és százötven évvel később hirdetik vala az elődök ragyogó tetteit az athenei szószékről, és halikarnassosi Herodotos, a ki ötven-hatvan évvel később,⁴⁰⁾ föltünő részletezéssel írta le a marathoni csatát.

De fogadjuk el a tényeket, úgy a mint ezeket Herodotos könyveiben megírva találjuk. Vajon szabad-e azért, mert e győzelem fényes volt, szemet húnynunk azon népjogtipró, erkölcstelen magaviselet fölött, a melyet az athenei nép nyomban a kivívott csata után tanusított? Nem fektetek súlyt azon hiradásra, hogy Kallias, eleusisi daduch, tehát állami főméltóság, s amúgy is az athenei társaság egyik legelőkelőbb tagja, mindjárt a csatanap éjjelén megjelent a marathoni térségen és ott leöldösve a halállal küzdő persa nagyok nehéz sebesült sarjait, közönséges rablógyilkos módjára fosztogatta ⁴¹⁾ ki azokat. Nem e történetke kétes hitelessége süti rá az erkölcstelenség bélyegét a győzőre. Elég anyagot és jogczímet szolgáltat erre a történetirónak már azon szerep is, a melyet az athenei nép a csatanap hőisével, Miltiadessel szemben játszott végig a felségjogot gyakorló népgyűlésen és a birói székben. Valóban már maga Miltiades sem volt az az alak, a melyért lelkesülnie lett volna szabad egy népnek, s a melyről joggal hirdethetnék a századok, hogy mintaképpül szolgálhat még a legkésőbb utókor népeinek is a szabadság eszményi szeretetében. Szépen hangzik, midőn azt halljuk felőle, hogy nem kért a kivívott győzelmért egyéb jutalmat hazájától egy szerény olajágnál; fokozza bennünk az emelkedett hangulatot, midőn arról értesülünk, hogy még ezen szerény olajágot is megtagadta tőle a felségi jogkört gyakorló athenei nép, nehogy egy ily kitüntetés által a hadvezérnek sértve érezhessék magokat ⁴²⁾ a közvitézek: ámdé ne feledjük, hogy minő volt az előlétele Miltiadesnek és vegyük fontolóra azokat, a mik nyomban a marathoni győzelem után közte és az athenei nép között történtek. Miltiades athenei állampolgár volt ugyan, de életvéneinek javát vérségi köteléken mint holmi gyarmati zsarnok a távol Chersonnesosban töltötte. Nem a szabadság szeretetének tanfolyamában edzette ő itt meg a lelkét az athenei hadvezérségre; nem, hódító hadi kalandokra száguldozott ő szerteséjjel a Chersonnesos független törzsei közt, és hirnévre — Marathon előtt — a görög világban csak az által tett, hogy egymásután tiporta el bérencz csapataival a Chersonnesos törzseinek szabadságát. ⁴³⁾ Letiporta ő, szintén bérencz fegyverhatalommal, Lemnos népének szabadságát is. ⁴⁴⁾

Hogy történhetett tehát, hogy az athenei nép őt a persák elleni szabadságharczában mégis hadvezérré választotta? Bizonyára csak úgy, hogy nem gondolt a magára zúditott veszély pillanatában az athenei nép sem a magasztosan eszményi szabadságszeretet követelményeire, sem egyéb tekintetekre, hanem csak arra, hogy oly férfúra bizza a sorsát, a ki már tapasztalt hadvezér hírében állt. Atyai részről rendkívül magas családfája nem kevésbé ajánlotta őt az athenei fölfogás hajlamaiba, mint az a körülmény, hogy apósa, bár idegen, legalább fejedelem ⁴⁵⁾ volt. Jóval szigorúbb megrovást érdemel azonban Miltiades rablóhadjárata Paros ellen, — szintígy azon féktelen dühöngés, a melynek ő csak azért, mert e rablóhadjárat nem sikerült, kevéssel a marathoni győzelem után, áldozatul esett.

Miltiades csakhamar a marathoni csata után hajóhadat kért a felségi jogkört gyakorló athenei népgyűléstől, hetven hajót, hogy »megrohanhasson egy oly országot, a honnét nagyon sok aranyat fog majd az atheneiek számára hazahozni.« Ezen nyilatkozat természetesen nem annyira egy magasztosan eszményies szabadsághős, mint inkább egy őszinte rablófőnök beszédmódjára emlékeztet: de Herodotos szóról szóra e szavakkal örökítette meg Miltiades hadikaland-tervének megokolását; ha tehát férhet is kétely hozzá, hogy Miltiades 489-ben másként árnyalta is a maga kifejezéseit a népgyűlés előtt, mint a hogy ezt Herodotos a maga könyvében vagy hatvan évvel később cselekszi vala: annyi kétségbevonhatlan, hogy az atheneiek átlagos gondolkozásmódját Herodotos nagyon jól ismerte, ezt maga iránt folyton jó hangulatban tartani igyekezett és így bizonyára csakis oly szavakat ad Miltiades ajkaira, a melyek nem fogtak föltűnni valószínűtlenekül Athénében. Legyen bárhogy, az athenei, felségjogkört gyakorló népgyűlés megadta Miltiadesnek a hetven hajót, daczára annak, hogy nem tudta hova, minő nép ellen akarja őket Miltiades vezérteni? Miltiades csak annyit adott értésére a népgyűlésnek, hogy oly országra vezeti őket, a hol sok az arany, azt azonban, hogy melyik ez az ország? titokban akarta tartani. ⁴⁶⁾ Az athenei nép tehát azt sem tudta, ellenség megsarczolására, meghódítására, avagy egy eddig vele

baráti lábon állott állam kifosztására indul-e meg az athenei hajókkal a hadvezér és mégis rendelkezésére bocsátotta⁴⁷⁾ e jelentékeny haderőt. És mi történik?

Miltiades Paros ellen intéz a hetven hajóval egy valószínűságot rablóhadjáratot. Körülveszi a szigetvárost és száz talantont követel annak lakóitól azon ürügy alatt, hogy bírság leendett ez a multért és biztosíték leendett ez a jövőre Paros magatartásaért. De hát mit vétett Paros az athenei állam ellen tulajdonképen? Két hajóval⁴⁸⁾ volt kénytelen csatlakozni a persa hajóhadhoz, Herodotos szerént, ez volt összes bűne Athen ellen. Tehát merő meghajlás a kérlelhetetlen túlerő előtt, a mely különben megsemmisítette volna nyomban Paros népét, ha nem állítja ki a tőle kívánt két segédhajót.

A parosi nép azonban nem volt hajlandó megadni a száz talantont Miltiadesnek. Ostromra került a dolog. A roham nem sikerült. Miltiades belemegy ekkor egy cselszövény hálójába; találkát fogad el Timótól, a papnőtől. Ez odaédesgeti őt a szentély közelébe, a hol egy nem várt pillanatban valami rejtélyszerű látványosság tárul föl Miltiades szemei előtt. Az athenei hadvezér tele van babonával, — megrémül, és ijedtében nekiszalad egy sövénynek; át akarja ugrani, de elesik és kifíczamítja a lábát. A fíczamodásból veszélyes seb, ebből oly nagymérvű üszkösödés lesz, hogy életveszélyes állapotban szállítják haza Athenébe.⁴⁹⁾ Hazatérnek az athenei hajók is, arany nélkül. Ezen azután fölbőszül az athenei nép, és mert Miltiades nem hozta haza azt a sok aranyat, a melyet az ekklesiában polgártársainak, vagy ha úgy tetszik az athenei államnak, ígért, — bírságot ül a marathoni győző fölé. Igen az athenei nép nem könyörül az ő üszöktelt seibein: elítéli őt, a marathoni győzőt, a haza megmentőjét, ötven talentomnyi bírságra, oly nagy összegre, melyet ez nem bir rögtön kifizetni. Miltiades, a marathoni győző, meghal a börtönben. Ez a tények epilogja a marathoni dicsőség fölé. Csak Herodotosból tudjuk mindezt: egyéb források ez érdekből nem szálltak, vagy csak hitelt nem érdemlő alakban, korunkra. Lehet, Herodotos egyéni ecsetvonása belevegyül itt már a történelmi valóság színezetébe: ámde még ez esetben sincs joga a kritikának fölmenteni akár Miltiadest, akár az athenei népet — amazt a

népjogtiprás, emezt a politikai éretlenség, s hálátlanság, mindkettőt a legalantasabb fokú önzés vádja alól. Mert bármennyire félrevezethették is Herodotost a történetkéek kedvelői a Timóvali kaland részleteire nézve: tény, hogy Miltiades az athenei nép rendeletére akarta kirabolni Paros szigetének semmi esetre sem persabarát lakosságát; tény az is, hogy azért ítélte el az athenei nép Miltiadest, mert ez nem hozta meg Athénébe azt a tömérdek aranyat,⁵¹⁾ a melyet ő az athenei népnek a hadjárat engedélyezése fejében ígért. Akár volt magán boszúra oka az athenei hadvezérnek a parosiak ellen, még korábbi évekből, akár nem volt: tőle, ki csak imént vezette diadalra egy szabad nép hadseregét a barbárok iszonyú tömegei ellen, — ő tőle, a kit most az athenei nép föltétlen bizalma környez vala, menthetetlen eljárás volt rablásra, egy testvérnép kirablására uszítani egy tájékozatlan tömeget; az athenei nép részéről pedig belemenni e rabló hadjáratba, nem is tudva hogy ki ellen? Ez még akkor is szájalomra méltó lelkiszegénységről tett volna tanúságot, ha nem is sütné még rá, mint a hogy teszi, az arany utáni erkölestelen vágyakodás az aljasságot. De hogy hálátlan is volt az athenei nép a marathoni hős iránt, midőn üszöktelt sebei daczára börtönre vetette rögtön, mert nem birta azonnal leróni a bíróság előtt a roppant pénzbírságot: ezt érezni fogja minden elfogulatlan tanulmányozó, a ki a kútföket tárgyilagos kritikával olvassa. Grote védelme alá veszi az athenei nép eljárását, azt hozva föl okúl, hogy Miltiades veszélyessé válhatott volna az athenei népre,⁵²⁾ a mely csak imént szabadult föl a Peisistratidák tyrannisa alól. Sajátszerű fölfogás a jogrendről és az alkotmányos élet követelményeiről. De még egy tömeguralomban élő nép valódi életérdekeiről is. Hisz ha szabad, sőt észszerű lett volna a népre nézve hamis vád-czim alatt elítélni, börtönre vetni a halálosan megsebesült marathoni győzöt, csak azért, mert fölöle némelyek, tán éppen vetélytársai, irigyei, régi haragosai azt hiresztelték, hogy a tyrannis után vágyakodik: hisz akkor szabad lett volna, sőt észszerű, bármely más állampolgárt is főben járó pörbe fogni, elítélni, bármely pillanatban, holmi légből kapott hamis vádeзимek alapján, csak azért, hogy ártalmassá ne lehessen egyikre vagy másikra

nézve azon politikai tekintélyek közül, a kik éppen akkor az ekklesiában biztos szótöbbség fölött rendelkeztek. Grote nem bir fölhozni egyetlen ténykörülményt sem, annál kevésbbé közvetlen bizonyítékot annak beigazolására, hogy Miltiades akár pártot szervezett, akár összeesküvést szitogatott, akár egyéb utat megkísérelt volna holmi államcsíny elkövetésére.⁵³⁾ Sem Herodotos, sem Ephoros, sem Cornelius Nepos egyéb forrásai nem árulják el, annál kevésbbé állítják, hogy Miltiades vagy bárki is az ő érdekében előkészületeket tett volna a fönnálló államrend felforgatására. Még csak azt sem olvassuk a kútfőkben, hogy Miltiades vagy helyette, az ő érdekében, más athenei polgár hevesebb szóváltást kezdett volna, midőn dekeleai Sochares emélytelt felszólalására a marathoni győzőtől megtagadta az olajágat az ekklesia. Honnét veszi tehát Grote⁵⁴⁾ a maga föltevését? Bizonyára csakis a későbbi görög parrhesia cziczomáiból, ugyanonmét, a honnét Curtius Ernő is merít,⁵⁵⁾ midőn Miltiades makacs akaratosságát említi föl, s a nélkül hogy ezen makacs akaratosságát beigazolná, elegendő jogczimul ismeri el Miltiades elítéltetésére. Duncker⁵⁶⁾ nem mentegeti az athenei nép hálátlanságát, de kitisztázni igyekszik minden áron a diadalmas hadvezért. Hogy ezt sikerrel tehesse, képes Duncker oly tant hirdetni, a melyet nem fognak megütközés nélkül sehol, soha tudomásul vehetni az előítéletektől ment tárgyilagosságnak folyton éber erkölcsi érzékű hívei. Duncker azt mondja: az athenei nép hadvezérének teljesen jogában állott e háború folyamában, sőt még a persa hadak elvonulása után is, bekövetelni Athene, mint a szabadságért harczoló görög államok leghatalmasabbika, számára a Paros sziget lakóinak pénzét: mert – mondja Duncker – ha nem vették volna magokhoz az atheneiek a parosiak pénzét, elvehették volna ugyanezt a pénzt a parosiaktól az atheneieknek és az összes görög nemzetnek adáz ellenségei, a persák. Duncker nem kérdezi, vajon módjában állott volna-e éppen azon időpontban a kicsi parosi államnak ezen száz talentomot nyomban lefizetni azon összegekből, a melyeket készletben hagytak a parosi állam rendelkezésére a csak imént lezajlott események? Duncker nem kérdezi azt sem, vajon a netáni megadóztatás a száz talentom előteremtésére nem merítette volna-e ki a parosi ál-

lampogárok erejét annyira, hogy Paros képtelen leendett, végszegényedése folytán, kellőleg felkészülve szállani szembe az újabban Hellasra törhető ellenséggel? Duncker nem erre fektet súlyt, hanem arra, hogy Miltiades eljárását Parossal szemben még egy ily erkölcstelen tan árán is lehetőleg szépíthesse; e közben megfeledkezik Duncker⁵⁷⁾ még arról is, hogy hiszen Miltiades nem jutott hozzá a parosiak pénzéhez, és még sem okozta ezen bevégzett tény sem az athenei népnek, sem egyáltalán a görög világnak azon veszedelmet, a melyet Duncker Paros megmenrblásának esetére kilátásba helyez vala. Ennyire téveteg érvelgetésbe bonyolítja még a legerősebb kutató szellemet is az elfogult ragaszkodás egy erkölcstelen hagyományosság csillogó eszményképéhez. Pedig a dolog korántsem oly bonyodalmas: csak ne akarjuk föltétlenül kitisztázni a marathoni győzőt és az athenei népet, — éppen a marathoni győzelem alkalmából, — minden emberi gyarlóságból. Miltiades bünt követett el a népjog és az erkölcsi világrend ellen; az athenei ekklesia bünt követett el az erkölcsi világrend, a népjog és egyúttal Miltiades ellen: az athenei ekklesia vagy akár heliaia azonban nem merte a valódi, egyedül beigazolható alapon vád alá helyezni és egyúttal el is ítélni a marathoni hőst, mert ha ezt teszi, mindjárt első pillanatra kiderül vala magának az athenei ekklesiának döntő fontosságú bűnrészessége. Az areiopag lett volna hivatva bíróságot ülni a parosi ügyben az akkori athenei államjog szerént. Ámde az areiopag nem emelte föl a szavát: pedig tisztében állott volna ez, mint erkölcsbírósnak is. Valóban, nagyon alantas fokon állhatott úgy az államélet, mint a társadalom erkölcsi ereje ezidétt még Athenében: hogy még az areiopagnak sem volt annyi erkölcsi érzéke fölismerni, az arany elnemrabolhatása fölött megbőszült tömeg üzelmeiben azt, a mi a marathoni dicsőséget az utókor fölvilágosult erkölcsi fölfogása előtt előbb-utóbb be fogta szennyezni.

Nem magasztosabb az a háttér sem, melyet vagy tíz évvel később Salamis (480), majd Plataiai (479 Kr. e.) emlékezete ölel föl a körültekintő államtudományi buvár szemei előtt az athenei államélet és társadalom történelmébe. Ha nem is több milliónyi,⁵⁸⁾ hát mindenesetre sok százezernyi

tömegekben hömpölyögtek Khshâyârshâ király szárazföldi hadai a marathoni csatanap megboszulására vagy tán még inkább az újabb görög kisázsiai politika folytán, Attika irányában. Jött egy nagy hajóhad is, — ha nem is oly meszeszerűleg roppant, mint a mekkoráról a görögök beszélnek, mindenesetre jóval nagyobb, mint a minövel a görögök eddigelé a tengeren valaha mérkőzhetnek vala. Hogy daczára a marathoni győzelemnek az athenei állam nem nyomhatott ezidétt mint szárazföldi hatalom még valami sokat, kitűnik ez Themistokles azon nyilatkozatából, hogy az atheneiek a szárazon még a szomszéd görög államokkal sem lennének képesek szembeszállani. Ezért a tengeri erő gyarapítására irányozta Themistokles polgártársai figyelmét első sorban: fényes siker is koronázta e téren lánglelkű, fáradozásteljes buzgalmát. Athen városát nem volt ugyan képes megmenteni sem ő, sem semmiféle görög haderő; Athen városát fölégették a persa hadak, a melyek elől már előbb Salamis szigetére Aiginába, Troisenbe menekülnek vala aggok, nők, gyermekek, háziállataikkal együtt, és a hajókra — úgy látszik — az összes fegyverképes állampolgárok, és e részben, ha Khshâyârshâ király nem hódítani jött, hanem csak Athene városát megfenyíteni,⁶⁰⁾ akkor teljesen el is érte a célját. Nem csak a magánlakok nagy része lett a lángok martaléka, fel lőnek dülva a szentélyek, leölve az ott szorúltak, ledöntve a műrekek, s tán még az erődítvényi falak is, legalább részben. Khshâyârshâ király pedig fölvonult az Akropolisra, felütötte ott a trónját, és a táborkarában délezelgő Hippias, ott a nagy király trónja előtt, be is mutathatta most már ismét — athenei államvállás szerént, — az istennek az áldozatot! Mind e csapást, mind e megaláztatást bőven helyre ütötte utólag a görög hajóhad salamisi győzelme (480 Kr. e.). Ezen egyetlen megnyert tengeri ütközet lőn alapja az athenei állam fényes tengerhatalmi állásának, majd ennek folytán az athenei állam évezredekre kiható jelentőségének az európai polgáriasodásban.

Ámde mindezt Themistokles lángelméje csakis oly küzdelmek árán érheti vala el, a melyek beszennyezik Themistokles alakját nem kevésbé mint az athenei nép emlékezetét. Ott pedig, hol a politikai belátás követelményeiről van szó,

félreérthetlenül éles világitásba helyezik e nép politikai érettségének még mindig rikítólag kezdetleges természetét. Themistokles nem dicsekedhetett magas családfával.⁶¹⁾ Születése oly alantas volt, hogy mint gyermek csak a Kynosarges gimnasiunába léphetett be, tehát oly állami testgyakorló tanintézetbe, a melyben csak is a legalsó rangosztály homályos eredetű ivadékai, főleg a fattyugyermekek szoktak a törvény értelmében neveltetni.⁶²⁾ Jelentékeny vagyont örökölt; került belőle fényűzésre is; de míg a magas családfájúak fényűzését elragadtatásteljes kedvteléssel nézte az athenei közönség, tőle, az alantas származású, vagyonos világfítól rossz néven vette, mint pazarlót fitymálgatva emlegette, és ifjúságának könnyelmű tetteire, különféle, Plutarchosnál még olvasható rágalmak világgá bocsátása által, az aljas vakmerőség helyegét sütötte. Mindezek daczára az ő szokatlanul nagy fogékonysága és villámgyors leleményessége a politikai gyakorlatban szerepre juttatták őt jókorán, vérgőgös hazájában. Archonná lón, mert kedvezett neki a véletlen,⁶³⁾ és a marathoni csatában is kitüntette magát mint az egyik szárny csapatparancsnoka. Nehezebben ment a dolog a hadvezérséggel. Most midőn Khshayârshâ király óriási hadi készületeinek híre eljutott már a görög világ legészakibb határáig, a megejtendő strateg-választásra Themistokles is pályázott. Az athenei állampolgárok, vagy legalább az illető phyle tagjai, nem voltak hajlandók lemondani az ő hagyományos vérgőgjökről a haza javára, midőn ezt a megsemmisülés veszélye fenyegeti vala: nem a hadművelet terén beigazolt lángelme kellett nekik a végromlás elhárítására, hanem egy magas családfájú, történelmileg, vagy legalább legendaszerűleg megdicsőült ősrégi név, Euphemos fia, Epikydes, a ki sem tehetség, sem készülség, tapasztalat, sem érdemek tekintetében még hasonlítható sem volt Themistokleshez. Ezen üres, nagyhangú embert választják meg okvetlenül strategossá az illető phyle részéről, és nem Themistoklest, ha Themistokles közvetlenül a választás előtt egy jó összeg pénzzel arra nem bírja az ősrégi nevet viselő szónokot, hogy visszalépjön a jelöltségtől. Ily silány úton⁶⁴⁾ juthatott csak Themistokles azon hátskörébe, a melyben Athenét nagyobb veszélytől mentette

meg, mint a minő ezen államot még Dhârayavós király idejében, Marathon előestéjén fenyegette volt. Megmentette pedig Themistokles Athenét és vele az egész görög világot Kelet-európában úgy is mint államférfi, úgy is mint hadvezér. Mint államférfi ő birta rá lankadatlan fáradozásai és rendkívül ügyes diplomatai fogása által — arkadiai Cheilaoszsal szövetkezve — a görög államok nagy részét, hogy hagyjanak föl a kölcsönös egymás közti villongásokkal és egyesüljenek, a mennyire lehet, a közös ellenség, a persa hadak ellen. Mint hadvezér pedig aránylag csekély számú, kicsi járművek élén annyira szétugrasztotta a nagy király roppant hajóhadát Salamisnál (480 Kr. e.), hogy az vad futásban keresett menekülést,⁶⁵ és ha hihetünk a görög kútfők, egyedüli kútfőink, előadásának, csaknem teljesen elpusztult, mielőtt hazatérhetett volna. Ha Themistokles nincs: ám küzdhetnek akkor ép oly hőszíleg, mint a hogy tényleg küzdöttek is, anagyra Eumenes meg pallenei Ameinias hajóik fedélzetéről:⁶⁶ bizonyára nem olvashatnók most Aischylos gyönyörű szinpadi jeleneteiből a salamisi csatanap dicsőségét. Eurybiades vagy bármely egyéb strateg kizárólagos vezérlete mellett aligha érte volna egyéb sors, még kedvező szelek mellett is, ama keskeny szorosban a görögök hajóit mint az agyonzútatás.

Méltó lőn tehát a salamisi csatanap is a költők énekére: ámde az államtudományi bűvárlat éppen nem érezheti magát arra jogosítva, hogy mellőzzön Salamisról és az e tengeri győzelemmel kapcsolatos állami s társadalmi mozzanatok fölött minden bírálatot, csakhogy zürhangot ne vegyítsen bele a költők dicsénekeibe. Az államtudományi bűvárlatnak nem szabad elhallgatnia sem azon eszközök erkölcstelenségét, a melyek segélyével egyedül sikerülhetett kellő erővel belevinni az atheneiket e csata hevébe, sem pedig nem szabad elhallgatnia azon hitvány magaviseletet, a melyet az athenei nép a kivívt győzelem után egyfelől a görög frigyársak, másrészt pedig maga Themistokles irányában tanusított. Themistokles arra rávehette ugyan az athenei ekklesiát, hogy, tekintettel a közelgő persa támadásra, lemondjon a laurioni ezüstbányák jövedelmének, minden egyes állampolgárt megillető osztalékáról, és ezen összeget hadihajók építésére, fölszerelésére for-

díttassa: ⁶⁷⁾ arra azonban, hogy a persa hadak közeledtek az athenei állampolgárság előkelő gazdag része is haladéktalanul fegyverbe álljon és a hadihajókra vonuljon: erre az Areiopag bírta csak rávenni az athenei állampolgárok színejavát, — nem annyira hazafias buzdítással, mint az által, hogy az állampénztárból minden egyes athenei állampolgárnak nyolcz drachmát ajándékozott. ⁶⁸⁾ Azaz egyelőre csak utalványozott: mert pénz már nem volt az állampénztárban. Themistoklesnek kellett ezen összeget is előteremtenie. Kleidemos ⁶⁹⁾ adja híriül, hogyan sikerült ez neki. Lefoglalta a menekülő pentakosiomedimnosok és egyéb nagyobb vagyonú állampolgárok málháit, midőn ezek éppen elillanni akartak: és a mi összegeket e rejtekből ekként napvilágra vonhatott, ezen összegekkel helyezte az állampénztárt jórészt azon helyzetbe, hogy az Areiopag kiutalványozására minden hadba vonuló athenei állampolgárnak a nyolcz drachmát rendelkezésére bocsáthatta. ⁷⁰⁾ Oly csekély volt az atheneiek részéről vagy legalább bizonyos athenei elemek részéről az önfeláldozásra kész hazafias buzgalom, hogy még a »Salaminia« szent hajó parancsnoka is vissza akart térni a csata előestéjén a biztosabb révpártok felé, nehogy meg kelljen másnap a persákkal ütköznie, és csakis Themistoklesnek salaktelt cselszövénye kényszeríthette Architelest arra, hogy teljesítse kötelességét. Phantias beszéli, hogy Themistokles egy ezüsttalentomot juttatott oda az athenei szent hajó parancsnokának, és miután ez birtokába vette volt már a pénzt, azzal fenyegette őt Themistokles, hogy följelenti őt, mint a ki az ellenség által ezen ezüst talentom által megszökésre hagyta magát csábíttatni, ha el mer a helyéről a csata előtt távozni. Phantiasnak ugyan mint történetírónak meglehetősen selejtes hire van: ámde még Phantias sem merhetett volna ily történetkével előállani, ha nem tapasztalta volna, hogy mennyire silány hírnévben állott egyfelől a salamisi mérkőzésre készülő atheneiek nagy részének harcziás buzgalma, másfelől pedig azon eszközök és módok ethikai értéke, a melyeket Themistokles a legszentebb célok elérhetése végett is alkalmazni szokott. Valóban Themistokles erkölcsi érzékére nem volt az athenei államélet természete valami épületesen fejlesztő hatással; már a háború

kítörésekor meg hagyta magát vesztegettetni az euboiaiak által, a salamisi győzelem után pedig, a helyett, hogy üldözőbe venné a pestis által is megtizedelt persa hajóhadat, mint valódi tengeri rabló ront rá a kykladi szigetekre és kifosztogatja⁷¹⁾ azok görög, legnagyobbbrészt persaellenes lakóit a szó szoros értelmében. De nem ítéli el őt ezen hadjárataért az athenei nép. Miltiades nem hozott, Themistokles pedig ugyancsak hozott bőven haza aranyat a rablóhadjárataból Athenébe: ez volt a két hadvezér közt az ekklesia, meg a heliaia szemében a lényeges különbség. Ialysosi Timokreon költő egész Hellas előtt a legocsmányabb közbűntettekkel vádolta Themistoklest e rablóhadjárataért, meg egyéb viselt dolgaiért is: ámde ezért sem Themistoklest, sem ialysosi Timokreont nem vonták az atheneiek kérdőre.⁷²⁾ Pedig ugyancsak dolgozott Themistokles ellen nyomban a salamisi győzelem után Athenében a conservatív párt; minden áron igyekeztek aláásni az ő nagymérvű népszerűségét: mert tudták, hogy ezen alantas származású hadvezér mint államférfi a belpolitikában oly irányt követ, a melybe az eupatridák maradványai és uszályhordozói semmi áron bele nem nyugodhatnak. Megkísérlették tehát ellene a mit csak lehetett, az athenei, felségjogkört gyakorló népgyűlésen és a bíróság előtt: de csak is annyira birták vinni, hogy medismos miatt emelhetek vádat s indíthatták meg a főbenjáró pert ellene. A bíróság fölmentette őt, a mint-hogy nem is igen tehetett egyebet szemben oly férfiúval, a ki egyes-egyedül kényszerítette vad futásra a nagy király hajóhadait a csekély számú görög hajócskák élén az ő végzetszerű vezényletével. Nagyon alantas fokon kellett ezen időben állnia a közerkölcsiségnek és a politikának Athenében, hogy ennyi engesztelhetetlen pártgyűlölség és ily elmérgedt vérgőg daczára, senkinek nem jutott eszébe, sem az ekklesiában szereplő conservatív szónokok, sem az areiopagiták közül, hogy azon büntetéért idézze őt bíróság elé, a miért méltán elítéli őt az utókor, a Kykladok kirablásáért.⁷³⁾

A plataiai csata (479 Kr. e.) szintén csak mint fegyvertett áraszthat kifogástalan dicsőséget az athenei tömeguralomra. Aristeides szeplőtlen alakja nyomul ugyan itt az előtérbe az athenei hopliták élén; lélekemelő azon válasz is,

a melyet az athenei tanács és nép a nagy király hátramaradt szárazföldi hadseregé fővezérének, Mardansahnak ajánlatára ad vala: A míg csak a nap a maga útján fog haladni, az athenei nép nem fog soha a persák királyával szövetségre lépni: szembe fognak szállni vele mindig, bízva azon istenek és herosok ótalmába, a kiknek szentélyeit a persák fölégették. Lélekemelő nyilatkozat; méltó volt hozzá a vitézség is, a mely előtt meg kell vala hátrálnia Mardanshah válogatott seregének. Sophanes, Hermolykos és Lampon fia, Olympiodoros meg sok ezeren megmutatták itt Plataiainál, valamint társaik Mykalénál (479 Kr. e.), hogyan kell harcolni a túlnyomó zsoldos haderő ellen egy szabad állam gyermekeinek, hogy fölszabadíthassák a megbecstelenített házi szentélyeknek és magasztos templomoknak még egyaránt füstölgő romjait ödöklő tusákban, s hogy megmentsek az eltipratástól jövőre is a szegény, gondüzte nép vetésit.

Ámde voltak ugyanekkor athenei állampolgárok, a kik többre becsülték volna, ha visszaállíthatják az eupatridák uralmát a persák segélyével. Az athenei ősrégi nemesség színe-java, köztök Aischines Lampraiból és Agesias Acharnaiból, összeesküdtek hazájok ellen: mert még mindig nem birtak beletörődni a Kleisthenes alkotmányreformjába sehogy sem.⁷⁴⁾ Fájtt az ő özö lelkőknek, hogy nem gyakorolhatnak már most csak annyi egyedáruagias fölényt sem a születési jogcímmeel járó ősi nagybirtok címén polgártársaik nagy tömege fölétt, mint a mennyit körülbelül egy emberöltő előtt még oly bizton hitt Isagoras visszaszerezhetni fegyvererővel is az ő számukra. Összeesküdtek tehát az alkotmány megbuktatására: titkon érintkezésbe bocsátkoztak az ellenséggel, hogy a csata napján kezére játszassák az állam kormányát. Szerencsére még a csata előestéjén fölfedezték ez undok fondorlatokat és Aristeides bölcseségének sikerült az összeesküdt athenei nemesség azon tagjait, a kik el nem menekültek,⁷⁵⁾ rábírní a hazafias önmagábaszállásra, elannyira, hogy másnap Plataiainál együtt harcoltak ők is kötelességtudó polgártársaik hadsoraiban a haza közös ellensége ellen. Ennyire nem volt még megszilárdúlva, még huszonnyolcz év múlva sem, a Kleisthenes alkotmányreformja az athenei állampol-

gárság összes társadalmi elemeinek fölfogásában és hajlamaiban.

Fényes hőstettekre hivatkozhatott tehát az athenei nép. Mindez nem gátolta meg Mardanshaht, hogy másodizben is föl ne gyújtsa Athene városát és le ne égesse annak még épen maradt műemlékeit, szentélyeit és magánépületeit, jórészt a porig. Athene legidősebb férfi-, valamint összes nő- és gyermek-nemzedéke ezalatt a szigeteken lebegett élet és halál között; és bármennyire hősileg küzdöttek is az atheneiek Plataiainál, ha nem harczoltak volna hasonló vitézséggel az atheneiek oldalán lakedaimon, korinthosi, troizeni, sikyoni és samosi, sőt miletosi csapatok is a persák iszonyú hadoszlopai ellen: vajmi könnyen megtörténhetett volna, hogy az összes athenei haderő a thermopylei hősök elvérző szerepére lett volna kárhoztatva Plataiainál. Ez esetben alig emlékeznék meg ma már oly bőven Themistokles hazájáról a történelem: legfőlebb azt mondaná e nép csatáiról, hogy a férfiak elhullottak egy szálíg szárazon és vizen, a szigetre menekült asszony- s gyermek-nemzedék pedig a satrapák háremeibe került.

Mindent egybevetve, e persa háborúban a döntő szerep az athenei államnak jutott; az athenei állam népe pedig hadvezéreinek, Miltiadesnek, Themistoklesnek és Aristeidesnek köszönhető, hogy diadalra segíthette, sőt daczára a lakedaimonok hagyományos vezérszerepének, diadalra vezényelhette is a keleti görög államok önvédelmi harczra kelt hadseregét. Ezen dicsősége az athenei népnek kétségbevonhatlan tény; nem is fogja azt semmiféle még talán ezután fölfedezendő s elolvasandó persa történelmi forrás kitörölni többé a századok emlékezetéből. Ámde még sem lehet komolyan azt mondani, hogy a Marathonnál, Salamisnál és Plataiainál aratott győzelmek mentették volna meg az egész nyugat-európai polgárosodás jövődjét. Nem a persa birodalom részéről fenyegeté eppen ezen időtájban a görögök szellemvilágát a nagyobbik veszély: ott Nyugaton dőlt el a végzetesebb mérkőzés az összes görög szellemvilág biztos tovább fejlődhetésének, és így az egész majdani európai polgárosodás jövőjének javára. A persa birodalom oly laza hatalom, és közművelő-

désileg is annyira törekeny tényezőnek bizonyult be már a kis-ázsiai ionokkal szemben is, hogy még azon esetre sem lehetett volna az összes görög világ szelleméletének kioltásától, vagy csak nagyobb mérvű megrontásától tartani, ha sikerült volna is Khshayârshânak egész Attikát, egész Hellast, az egész Peloponnesost végleg meghódítani. Miletos, Ephesos, Kolophon, Klazomenai, Lampsakos, Leros szigete is meghódítottak már néhány emberöltő előtt a nagy királynak, sőt időről időre, többé-kevésbé nyomatékos függésbe jutottak a persa satrapáktól. Még sem volt képes sem a persa fenhatóság, sem a pillanatnyi persa rémuralom, sem Miletos, sem Kolophon, sem a többi ion állam szellemi haladását föltartoztatni. Ép ellenkezőleg, már oly időben is ezen ion államokból sugárzott ki a magasabb fokú értelmi erők haladástelt munkája Hellas felé, midőn még Athenében ugyancsak alantas fokon állott az összes szellemi közművelődés. Egy egész csapat történetkutató és történetíró működött már nem csak a gazdag nagy városban Miletosban, de még a kicsi Leros szigetén is,⁷⁷⁾ midőn Athene nem volt képes még fölmutatni egyetlen egy történetírót vagy atthisírót sem; és az ion városokban nagy bölcsészek emelték már az emberi ismeretkört és eszmeikört eddig a görögöknél, a keleti görögöknél egyáltalán még nem is sejtett fokára a haladásnak, midőn Athenében nem volt képes még egyetlen szellemi munkás sem létrehozni oly gondolatot, a mely nyomot hagyott volna maga után az emberi polgárisodás vagy éppen bölcsészet értelmében. Ha megállhatna is azon föltevés, hogy az idősebb Hippodamosnak állítólagos írói működése belenyúlik már a Themistokles fénykorába: úgy még erre is azon ellenvetéssel lehetne felelni, hogy a salamisi csata előtt semmi nyoma Hippodamos irodalmi működésének; s ha művét csakugyan Athenében írta volna is, ez csak az athenei győzelmek után történhetett; de még ez esetben sem bizonyítana ez semmit, mert hisz Hippodamos a pythagoreiosok tanítványa és születésére nézve miletosi volt.⁷⁸⁾ Mnesiphilos Phrearból pedig, a kit Stesimbrotos hiradása után Plutarchos mint Themistokles oktatóját futólag fölemlít, minden valószínűség szerint csakis a köznapi életbölcsesség gyakorlatában tündökölhett a saját polgár-

társai körében, a nélkül, hogy valaha is magasabb kérdésekkel irodalmilag foglalkozott volna.⁷⁹⁾

Szóval, nagyobb veszély fenyegette a salamisi ütközet időtáján a nyugateurópai polgáriasodás és majdan tudományosság jövőjét Carthago részéről. A carthagói nemzet műveltsége hasonlíthatlanul nagyobb olvasztó erővel bírt, mint a persáé; szívósabb is volt az életereje, közelebbről hatók voltak úgy állami, mint gazdasági hatalmának rugói. Maga a pún szellemi műveltség pedig egészen más természetű volt, mint a görögöké: rokon az arab művelődés természetével, nagyon könnyen föl bírta volna bontani s azután szétmorzsolni a görögök szellemvilágát, ha Sikelia s Alsó-Italia görög gyarmatai végleg a rendkívül élelmes és gazdag carthagói társadalom állandó nyomása alá kerülnek. Hogy ez meg nem történt: a syrakusai hadsereg fényes diadalának tudhatja be csakis az utókor. Himeránál esett meg a világválság e döntő csatája. Hamilkar⁸⁰⁾ több százezer főnyi seregét, hajóhadát verte itt tönkre Gelon (480 Kr. e.), és tette ez által ártalmatlanná Khshayárshâ királynak, ha nem is szerződésileg előre megállapított szövetségését, de bizonyára az összes görög világra nézve legveszélyesebb érdektársát a görög államok tervezett letaposásában. Már maga azon béke is, melyet a syrakusai állam feje köt vala a carthagóiakkal, mutatja, mennyire magasabb színvonalon állott azon időben a műveltség Sikeliában, mint Athenében. Bármennyire igyekezzenek is az orthodox philologiai történetbuvárok apokryphé színezni azon forrásunkat, a mely szerint emberáldozatot mutattak be az atheneiek ugyancsak még Themistokles és Aristeides fénykorában az istennek a salamisi győzelem emlékére:⁸¹⁾ ezen igyekezetök még ma is a céltudatos nyelvészeti erőszakoskodás jellegét viseli magán minden elfogulatlan buvár szemében. Másfelől azonban nincs kritika, a mely valószínűlenné lenne képes tenni a forrásaink azon híradását, miszerint a győzelmes syrakusai állam a himerai csata után nyomban kikötötte a békeokmányban az emberáldozatok végleges megszüntetését a carthagóiak részéről. Az emberiségnek, tehát egy eszmének tett itt magasztos szolgálatot Syrakusa: elvitatni akarni e tényt nem állhat a történelem tisztében, vala-

mint nem állhat az államtudomány érdekében sem. De vessünk csak egy pillantást a nyugati görög gyarmatok ez időtájbani ismeretkörére, sőt eszmekörére: és be fogjuk valani, hogy magasan állott az az egykorú athenei közművelődés ismeretkörének és eszmekörének színvonala fölött. Tény, hogy nem ismer a tudomány történelme ezen időszakból egyetlen athenei író-t sem, a ki előrehaladottabb kosmikus ismeretkört hirdetett volna, mint a melyet Homer és Hesiodos világnézlete alapján tanítottak az athenei magántanodákban. Hogy a föld lapos, olyan, mint egy korong, a melyet körülvesz egy nagy folyam, az Okeanos, a legragyogóbb égi tünetnek, a Napnak ezen naponkénti fürdővíze; hogy az ég nem egyéb, mint egy vájtekének a fele merő kristályból, a mely mint valami harang van a földkorong szélzetére köröskörül ráillesztve, úgy hogy az egész földet és az egész levegőt minden oldalról beborítja; s hogy ezen kristálybura, már t. i. az ég, mindössze is néhány száz stadiumra, vagy legfőlebb valamivel van csak messzebb a földtől, mint a mennyire vannak a Herakles oszlopai Athenétől: ezt hitték⁸²⁾ a marathoni és salamisi győzelmek idején még a legműveltebbek is rendszerint Athenében. Lehet, hogy voltak egyesek, a kik az ion bölcsészek-től Miletosban jártuk alkalmával magasabb kosmikus ismeretkőrré tettek volt már szert Kekrops és városában: ámde az ily kivételes, merőben külföldi tanítómesterre valló képzettségűek, úgy látszik, mindent elkövettek, csak hogy ezen magasabb fokú világnézletöket titokban tarthassák. — Az Eumolpidák hagyományos joga az »iratlan törvények« — *ἄγραφα νόμοι* — kizárólagos értelmezésére,⁸³⁾ féken tartott ez idő szerint Athenében még minden oly nyilvános eszmecserét, a mely csak távolról is gyengíthette volna a Hesiodos világnézletének és így az athenei államvallásnak tekintélyét. Ott vagyon Pikermi, az őslénytani leletek e dús bányája mindjárt Athene szomszédságában: kolophoni Xenophanes már rég megértette volt ekkor a kövületek és őslénytani lenyomatok jelentőségét Melitében szintúgy, mint Parosban és Syrakusában; tudott olvasni azokból, mint elviharzott világkorszakok betemetett állati és növényi lényeinek tanúságtételeiből, és ez által egyik legrégebbi úttörőjévé lón a görög szel-

lemvilág azon bár nem sikerült, de mégis tagadhatlanul pozitív kísérleteinek, a melyeknek irodalmi nyomaira a modern geologiai és őslénytani tudomány első úttörői Leonardo da Vinci, Bernard de Palissy, majd Fracastoro a magok tapogatózó elméleteiket ráépítették volt.⁸⁴⁾ Athene azonban nem szült oly buvárt, mint Xenophanes: »Erechtheus gyermekei,« mint az »áldott istenek kedvencei« »kecsteli léptekkel haladnak vala tovább« ezen megbecsülhetlen tárháza mellett a Természet nagy önéletírásának, és ha rászánták is magokat helylyel-közzel arra, hogy »az ő még soha meg nem hódított hazájok nagyhirű bölcseségének gyümölcseit leleszedegessék,« — »az ő talajok ezen elidegeníthetlen termését« le-learatgassák: a tudomány történelmének előzményei mindenre inkább utalnak, csak arra nem, hogy Erechtheus ezen kecsteli léptekkel haladó gyermekei az emberi ismeretkör pozitív gyarapításában keresgéltek volna már ebben az időben az ő tüzetes hazai bölcseségök sajátyszerű gyümölcsét. Kellemelt pihenő óráikban bőven termelgettek még folyvást mythosokat; kifejtették a Hermes eb-ölő és marhatolvaj erényeinek dicsőségét a maga teljes költői bevégeztségében; kinyomozták azon sirhalmot, a melynek közelében mutatkozott volna egykor a madárvilágból az első babuta; kinyomozták azon helyet Acharnaiban, a hol legelőször nőtt volna a földből a repkény, valamint azon pontot is, Salamisban, a melyen első ízben jött volna létre az Aias-virág:⁸⁶⁾ ámde a természet buvárlata nem érdekelte őket, valamint nem egyáltalán a tudományos fölfogás még csak annyira sem, miként érdekli vala Korinthos lakóit. A szobrászat terén tettek már némi haladást; ámde Agelidas, Eutelidas, Chrysothemis, Dionysios és Glaukos Argosban, Aristokles Sikyonban, Anaxagoras, Aristonoos, Glaukias, Haltimos, Kallon, Kalliteles, Onatas, Ptochos, Serambos, Theopompos Aiginában, Kallon Elisben, Askaros, Aristomedes, Sokrates Thebaiban, Menaichmos és Soiades Naupaktosban, Amyklaios, Diyllos és Chionis Korinthosban, Philesias Eretriában, Arkesilaos Parosban, Aristokles kretai Kydoniában, Dameas Krotonban, meg a hyblai műremek készítője⁸⁷⁾ bizonyára képviseltek együttvéve a képzőművészet ez időbeli fejlesztésének történelméből annyi mű-

értéket, mint Antenor, Amphikrates, Hegias és Kritios,⁸⁸⁾ kikre a Kleisthenes-korabeli Athene mint legelőkelőbb szobrászaira hivatkozhatik. Festője pedig Athenének ezidétt még egyetlen egy sem volt, a szó komolyabb értelmében; jöllehet Mandrokles és Kalliphon Samosban, Silax Rhegionban ugyanekkor már mint festők hirnévnek⁸⁹⁾ örvendettek. A drámában messze fölötte állt ugyan Aischylos egyéb görög államok drámaköltő szülötteinek; ámde Aischylos tragikai költészete azután csakis az egyedüli fénylő mozzanat, a mely messze túl világít Attika határain. Aischylos költészetét sem tekinthet azonban a Kleisthenes demokrátiája kizárólag a sajátjának: mert míg egyfelől e nagyerejű költő jóval később, egy egészen más természetű alkotmánytörténelmi korszakon belül tetőzött: addig másfelől az is tagadhatatlan, hogy ő a maga színeköltői működését már a Peisistratidák alatt megkezdte volt. Aischylos mellett nem volt ezidétt Athenének egyetlen jelentékeny költője sem.⁹⁰⁾ Pratinas a satyr dráma-költő nem athenei volt, hanem phliüsi;⁹¹⁾ Myllos, Euetes, Euxenides, Chionides, Magnes és Ekphantides kezdetleges vigjátékai pedig nem sokkal inkább képezhetik vala még a nemzeti büszkeség tárgyát, mint egykor a Susarionéi. Nem hallunk az athenei eposról, nem az athenei lyrai költészet tündökléséről sem.⁹²⁾ Marathont Choírilos⁹³⁾ éneklí meg, — Salamist a boiot Píndaros és keosi Simonides.⁹⁴⁾ Ezen idegenek nyerik el az athenei hőstettek méltó megéneklésére kitűzött pályadíjakat is. Nem hallunk még az athenei szónokok művészetéről sem, jöllehet bátran föltehetjük, hogy Themistokles és Aristeides meg tudták találni a hangot az athenei ekklesia műveltebb elemeinek lelkiületéhez is, Kleisthenesnek pedig mindenesetre rendkívül ügyes népszónoknak kellett lennie, hogy keresztül birt vinni egy ily alkotmányreformot. A mi azonban a fő, nem hallunk ez időből még sem athenei történetíróról, régiségbuvárról, sem irodalmilag működött bölcsészről, sem matematikusról. A szobrászat és a dráma: ez volt a népszónoklaton kívül, úgy látszik, még mindig azon tér, a melyen az athenei szellemvilág Marathon és Salamis előtt, Solon hajdani gnomái és elegiái mellett,⁹⁵⁾ egyáltalán némi reményelt jelét birta adni majdani világraható terme-

lési képességének. A szellemvilág egyéb munkaköreitől az athenei tehetségek még mindig elzárkóztak. Legfőleg abban gyakorolták magokat ezidétté még, hogy a lehető legbehatóbb műgonddal tanulmányozgatták, hogy hogyan lehet folytonos edzés és illatos kenőcsök által a férfinemzedék testi szépségének »virágát« minél »ragyogóbbá« fejleszteni, vagy pedig azon törik vala a fejüket, hogy hogyan köthetnék össze mentül rövidebb úton, ellenmondás keltése nélkül egyéb ősrégi nemzetiségek részéről, a saját őseik családfáját az athenei államvallás valamelyik tekintélyesebb istenével.⁹⁶⁾ Nem bálványoztak ők magasztosabb emberi eszményt, csak a családi mythos dicsőségét és a szoborszerű formákban tündöklő testi idomzatokat. Nem a lélek nagysága, nem a szellem fényes művei előtt álltak ők meg bámuló kegyelettel: de a disz-ülést az állami ünnepélyeknél, a színházban azon birokhsőknek tartották fön egész nemzeti bensőséggel, a kik a »fájdalmat okozó ököltusában, meg a pankrationban,« e »szörnyű viadalban« vagy a pályafutásban »az állampolgárok megihletődött bámulatára« le tudták ütni, teperni vagy bármiként le tudták győzni az ő vetélytársaikat.«⁹⁷⁾ Az emberi test, s főleg a férfitest izomtelt szépségének, a nyers erőnek s a testi ügyességnek hagyományos szellemtelen cultusa volt ez, semmi egyéb. Ezen jайдúlt föl a maga halhatatlan elegiáiban⁹⁸⁾ kolophonni Xenophanes is.

Mennyire más látványt tár föl előttünk ez időből a nyugati görögök szellemi világa. Nem Syrakusa palotáira czélzok, a melyekhez képest vajmi szegényes képet mutathattott a salamiszi csata előtt még, minden pompázó műemlékei, középületei daczára is, az atheneiek magánlakházainak tömkelege; nem is azon vízvezetéki művek nagyszerűségére fektetek súlyt, a melyeket Syrakusában Schubring fölfedezett.⁹⁹⁾ Sőt még csak Aristoxenos és Epicharmos¹⁰⁰⁾ drámaköltészetében sem keresem ezúttal a döntő fölényt az atheneiek e korbeli szellemvilága fölött; habár nem lenne szabad egy pillanatig sem felednie az utókornak, hogy míg Athenében az államvallásnak és így a szinműnek is kötelességszerű mozzanatát képezte a kegyelet a babona iránt: addig Selinúszban Aristoxenos¹⁾ már le merte rántani az álarczot minden néven

nevezendő jósokról és szent kuruzslókról; Epicharmos pedig Syrakusában²⁾ oly vigjátékokat hozott színre, a melyekben a cselekvény az emberi elme legmagasztosabb földványainak megoldásával volt benső kapcsolatban. Athenében a »malaczlábak,« a »jól megfőzött malaczlábak« képezték az ingert ezidétt még többek közt a szini közönségre nézve Ekphantides³⁾ darabjaiban: Syrakusában az által vonzotta már a kosi költő a közönségét, hogy a különböző bölcsész-felekezetek versengő eszmecseréjét hozta a színpadra.⁴⁾ De még erre sem fektetem a fősúlyt, midőn párhuzamot óhajtok vonni azon két város értelmisége között, a melyek ezidétt egyfelől a keleti, másfelől a nyugati görög világ élén állottak. Abban látom én a legnagyobb bizonyítékot, hogy míg Athenében — miként csak imént hallók — nem volt ez idő szerint még egyetlen bölcsész, matematikus, sőt még csak történetíró sem: ⁵⁾ addig Syrakusában, szintűgy mint Alsó-Italia nagy-görög gyarmataiban nem csak jelentékeny számmal, de fenséges eredménynyel működnek már oly buvárok és gondolkodók, a kiket mint a modern tudományos haladás úttörőit tisztel, részben kénytelen mint a fehér emberi faj legnagyobb ódonkori tanítómesztereit fölismerni az utókor. Itt tanított Xenophanes, a nagy buvár és gondolkodó. Eleától Syrakusáig,⁶⁾ évtizedeken át szabadon hirdethette tanait; meg is termékenyült e tanoktól Parmenides, majd a bölcsészek egész eleai felekezete. Itt, Krotonban és Metapontban, tanított samosi Pythagoras,⁷⁾ és bár a későbbi századok folyamában e nagy szellemnek csak zárt körben terjesztett tanaihoz töméntelen rege, mese, rejtélyes képleteskedés babonája és alakoskodó hazugság építettek is hozzá ma már csaknem megvihatlanak látszó véd- és gátműveket: a szakértelem elfogulatlan kritikája mégis fölisméri Pythagoras közvetlen bensőbb tanítványainak⁸⁾ tudományos hagyatékából azon nagyszerű horderőt, a melylyel a pythagoreiosok alsó-italiai és sikeliái működése az európai emberiség ismeretkörének történelmében egy egészen új korszakot nyitott. Ha igaz az, hogy az emberiség a maga szellemi haladását első sorban a természetbuvárlatnak, ez pedig a maga sikereit mindenek előtt a matematika előbbrevitelének köszönheti: akkor be kell vallania még a marathoni

dicsőség legrajongóbb dalnokának is, hogy a persa háborúk idejében a szellemi munka hasonlíthatlanul magasabb fokát volt képes már elérni az emberi tudásnak a nyugati görög gyarmatokban, Krotonban, Metapontban,⁸⁵⁾ Syrakusában, mint Athenében. Kekrops ős városában, miként látók, nem nőtt ez időt nagyra még egyetlen egy matematikus sem, annyival kevésbé diszlettek ott a természetbuvárok és csillagászok: Alsó-Italia görög gyarmataiban már maga Pythagoras majd Thymaridas,¹⁰⁾ és egyéb lánglelkű tanítványai a mennyiségtant és mértant oly magas fokra fejlesztették, miszerint lehetővé tették nem csak Eukleides »Elemi«-t, de azon Diophantos⁸⁶⁾ nevén ismert gyűjteményes művet is, a melynek matematikai kincseiből merítették a magok nagyságának jórészét Euler¹²⁾ és kortársai a modern századokban. A pythagoreiosok vetették meg azonban egyúttal az optika és az akustika alapját is, hogy a zene elméletét ne is említsem, a csillagászatban pedig az ő fenséges érdemeik fölül állnak minden párhuzamon a görögök szellemi életében. Mert ha nem is birjuk forrásainkból ma már kimutatni azon kapcsolatokat, a melyeken át a napban-központi rendszer elmélete a maga teljes bevégeztségében a samosi Pythagoras vagy ennek valamelyik buvárkodó tanítványa netán ilytartalmú hagyatékából körülbelül kétszáz év folyamában lappangva, akár samosi Aristarchosnak (240 Kr. e.), akár erythraiai Seleukosnak tudomására talán eljuthat vala; és így, ha nem is tudjuk beigazolni ezen oldalról azt, hogy a pythagoreiosok a földnek mozgását a Nap körül már csakugyan ismerték:⁸⁷⁾ nincs kizárva, Bökh ellenvetései daczára⁸⁸⁾ sem, annak lehetősége, hogy Platon a »Törvények« hetedik könyvében csakugyan a Földnek a Nap körüli mozgására⁸⁹⁾ czélt volt; és ez esetben Platon ismeret- és eszmekörének egész fejlődésmenete azon föltevésre utal, miszerint ezen korszakalkotó csillagászati eszmét Platon csakis a pythagoreiosoktól kölcsönözhetette.⁹⁰⁾ Befejezett tény, egyébként, hogy Hiketas Syrakusában már 500 évvel Kr. e. tisztán, világosan hirdette⁹¹⁾ a Föld forgását saját tengelye körül; ugyan e tant hirdette kevéssel később a nyugati görög gyarmatokban egy másik pythagoreios bölcsész, Ekphantos⁹²⁾ is: tehát

ugyanazon időtájban, a midőn Athenében még a legműveltebbek is rendszerint azt hitték, hogy a Föld csak egy kicsi lapos korong, olyan mint a lepény, és csak valamivel van távolabb az Égtől, mint a mennyire Athene városa fekszik a Herakles oszlopaitól. Az igaz, hogy sem Krotonban és Metapontban, sem Akragasban vagy Syrakusában nem büntették halállal az állampolgárokat, miként Athenében halállal büntetik vala az állampolgárokat csupán azért, mert ünnepi díszkövetségben járván, más úton, és nem a megszokott úton látogattak el Arkadiába; ⁹³⁾ sem Krotonban és Metapontban, sem Akragasban vagy Syrakusában nem végeztek ki bírói ítélet folytán egy kilencz éves leánygyermeket csak azért, mert egy ünnepi körmenet alkalmával egy megaranyozott levélkét, mely lehullott volt az Artemis koszorújából, a porból fölemelendő, saját kezeivel mert érinteni. De nem csak a Világegyetem felől volt hasonlíthatlanúl méltóbb fogalmuk a nyugati görögök közt működő bölesészeknek, mint az athenei nép legműveltebb nevezetességeinek: az állam elméletét is fölvilágosult gondolkodók fejtegették irodalmi műveikben, és az erkölcsi életben ritka példáit adák úgy az emberszeretetek, mint a minden iránybani tökélyesedésnek. Résztvettek a társadalom e haladásában még a nők is. Athenében a gyermek-kitevés büntetlenül dívott, és elijesztőleg tömeges mérvekben, a marathoni és salamisi csaták idejében, szintúgy mint akár a Kodridák korában; Athenében a nők nem érintkezhettek a külvilággal, egész életök folyamára, miként a keleti háremek odaliszkjai, az állampolgár lakóházának egy félig-sötét zugába maradtak száműzve; ⁹⁴⁾ szellemi műveltségökről, erkölcsi értékek felől nem jegyzettek föl egyebet az évlők ez időben, csak azt, hogy Lykidast, a plataiai csata előtt tett egyezkedésre hajló indítványáért, az athenei nők feleségével, sőt ártatlan gyermekeivel együtt könyörület nélkül agyonkövezik vala: ⁹⁵⁾ a nyugati görögök társadalmában ott működik Pythagoras magasztos erkölcestanának szellemében Theano, Myia, Arignote és Damo. ⁹⁶⁾ Fölemelik a gondolatot a világrend magaslatához — miként töredékeikből még ma is megértetni, — és oly sikerrel buzgólkodnak az erkölcsök nemesítésé-

ben, hogy kétszáz év múlva maga Philochoros⁹⁷⁾ tüzetes könyvet ír az ő társadalmi működésök horderejéről.

Ennyivel magasabban állott az emberi ismeretkör és a társadalom színe-javának erkölcsi érzéke a nyugati görög gyarmatokban mint Athenében. Ha el talált volna végleg pusztulni Athene népe a persa háborúban: az emberiség egygyel több könyvét hullajthatna ma azon már művelődő, dús tehetségű szabad népekért, a melyeknek szép reményekre jogosító jövőjét eltiporta a baromias túlerő. Ha megtaláltak volna semmisülni a carthagói berontás folytán ugyanekkor a nyugati görög gyarmatok: úgy a nyugateurópai polgáriasodásnak talán még ma is kezdetleges alapokon kellene küzdenie a tudományos haladás két legnagyobb tényezőjeért: a matematika komolyabb mérvű fejlesztéseért és a kosmikus látkörnek egy gondolkodó emberi lényhez méltóbb kitágíthatásáért. — De térjünk át a következő alkotmánytörténelmi korszakra, Aristeides demokrátiájára.

A salamisi győzelem (480 Kr. e.) megszégyenítette azon alkotmánypolitikát, a mely az athenei államélet üdvét kizárólag az ősi nagy földbirtok politikai túlsúlyában keresi vala. Nem a pentakosiomedimnosok és hippeusok s nem is a zeugiták aratták a döntő diadalt a persa háborúban, hanem a ναυτικός ὄγκος, a tengerészek, tehát a negyedik vagyonszámú rangosztályába tartozó állampolgárok és ezek élén Themistokles, oly férfiú, a ki egyáltalán nem dicsekedhetett történelmileg megdicsőült családfával. Másfelől az ingatlan fölött az ingó vagyon, a forgó tőke is már oly túlsúlyba jutott, miszerént az eddigi timokrat alapokon aligha bírta volna magát még továbbra is föntartani az államhatalom. Ki kellett elégiteni a kereskedők, iparteleptulajdonosok, hajóbirtokosok, üzérek, sőt a hajókormányosok s közhajósok politikai igényeit is bizonyos fokig: mert különben az athenei államélet csakhamar ismét oly rázkódtatásoknak leendett kitéve mint Solon korában. Másfelől ez a tömeg; a melynek kebeléből eddigelé nem lehetett sem archon, sem egyéb magasabb állami tisztviselő, sem areiopagita, — ez a tömeg nem engedett a haza iránti szepőlten hűség erényében a legrégebb athenei nemes családoknak sem, sőt ha voltak ez élethalálharcz közepette is haza-

árulók Athenében, úgy ezeknek élén éppen némely ősi fénynyel tündöklő előkelő családok sarjai állottak. Így történt ez — hal-
lók — a marathoni csata alkalmával, így csak imént Plataiai-
nál is, hol éppen a csata előestéjén esküsznek vala össze
Aischines Lamptraiból, Agesias Acharnaiból és magas család-
fájú társaik, készek levén inkább a persa király kezére
játszani az athenei államot, semmint tovább túrni a törvények
uralmát a Kleisthenes demokrátiájának alapján. — A hagyó-
mányos családi nevek megszokott büvereje nem nyújtott tehát
már ezidétt az athenei államnak többé biztosítékot; a nyomás
pedig, a melyet az ingó vagyon túlsúlya gyakorolt, napról napra
érezhetőbbé válik vala: nem egyedül az emélytelt nagylelkű
fölfogás tette volt tehát — ily körülmények közt — Aristei-
des részéről, midőn ez már 477-ben — még a persa háború
folyamában — oly reformot indítványozott és vitt keresztül,
melynek értelmében ezentúl, tekintet nélkül vagyonfoki képe-
sítvényre, bármely athenei állampolgár is archonná és ennek
következtében állambiróvá is lehetett az Areiopag taná-
csában. ²⁾

Nagyon hiányosak ezen alkotmányjogi reformra vonat-
kozólag a tudósításaink. Még csak azt sem tudjuk, történt-e
törvényhozási intézkedés az Aristoteles indítványának elfoga-
dása után ezen néphatározatnak — *ψηφισμα* — alkotmányjogi
megállandósítására. ? Kútfőink csak *ψηφισμα*-ról ³⁾ szólnak:
az ilyennek államjogi érvénye csak egy évre terjedt ki, s ha a
souverain népgyűlés — az *ἐκκλησια* — azt továbbra is érvény-
ben akarta tartani; úgy meg kellett azt az év leteltével újítani.

Sokan azt hiszik — Perizonius, Duncker, Grote vagy
Müller-Strübing nyomán, — hogy az államhivataloknak sors-
húzás útján betöltését szintén Aristeides vitte bele az athe-
nei alkotmányjogba. Valószínűbb ugyan, hogy ezen államférfi
igazságszeretetének volt e reform kifolyása, még pedig akár a
választási eljárás mellett már ezentúl menthetlenül háttérbe
szorulandott oligarchikus, vagyis helyesebben eupatrida ki-
sebbség állampolgári jogainak érvényesíthetése végett, akár
pedig az általános állampolgári jogegyenlőség elvének érdeké-
ben, minthogy akár csak Ephialtes hozta volna be a sorshú-
zást, miként Lugebil, vagy éppen már maga Solon, miként ezt

Fustel de Coulanges gondolja. Sőt több valószínűséggel bír a Dunckerék, Groteék, Müller-Stübingék föntjelzett nézete még azon orthodox nézetnél is, a mely szerint a sorshúzás behozatala részét tevő a Kleisthenes sikeres alkotmányjogi reformműveleteinek. Hisz azon adatnak a hordereje, a mely szerint a *πολέμαρχος* már a marathoni csata előtt mint babbal besorsolt — *κραιμευτός* — *κράμφο λαχών* — tisztviselőül vett részt a haditanácsban, ezen adatnak a hordereje nagyon meggyengült már a kritika szemében Lugebil érveivel szemben, és végleg el fog az kallani, ha eszünkbe jut, hogy ezen adatot Herodotostól kölcsönöztük. Herodotos pedig éppen nem árúl el alkotmányjogi tüzetesebb jártasságot az athenei állam történelmében és oly munkát ír, a melynek pártpolitikai irányzatosságát már Kirchhoff is fölismerte. Mondom, valószínűbbnek látszik azon fölvét, hogy a sorshúzást, a választás helyett, Aristeides hozta be az athenei államjogba: ámde kútfőinkből egyáltalán nem lehet azt beigazolni. Tény azonban, hogy a sorshúzás behozatala nem jelentette egyúttal a műveltségi képesítvény behozatalát is. Az államhivatal elérése ugyan bizonyos föltételek betöltéséhez volt kötve: ámde azon eljárás — *δοκιμασία* — a mely ezen föltételek betöltését vagy be nem töltését volt megvizsgálandó, nem keresett egyetlen egy athenei államhivatal vagy megbízatás betöltésére vonatkozólag sem egyebet, mint genealogiai, s erkölcsi képesítvényeket — csakis bizonyos kincstárnoki, meg a hadvezéri állásokra vonatkozólag követelt még ezenfölül magasabb vagyonfokot, illetőleg földbirtokot Attika határain belül, — no meg azután legfőlebb a kilencz archontól követelt meg tökélyes testi épséget, és az archon Basileustól meg a strategosoktól követelt meg holmi tüzetesebb házassági képesítvényeket. ⁴⁾

Ha hihetünk Lysiasnak: úgy megkövetelte ezen dokimasia a tisztviselő jelöltektől általában véve még azt is, hogy egész életök multja ment legyen minden mocsoktól. Lehet, hogy mindezt megkövetelte már Aristeides korában a dokimasia: annyi azonban bizonyos, hogy azt, hogy mit tanúlt, minő tanfolyamot végzett, — hogy ismeri-e az athenei államjogot, ismeri-e az athenei törvényeket, ismeri-e az athenei államgazdaság és államháztartás részleteit? Mindezt nem

kérdezték az athenei államtisztviselőségre jelentkezőktől a dokimasia alkalmából, sem egyébkor. Sőt még csak azt sem kérdezték tőle, hogy tud-e írni-olvasni? — A mit pedig nagyon czélszerű lett volna megkérdezni, kivált a vidékről jelentkezőktől, így többek közt a marczona Acharnaiabeli szénégetőktől.⁵⁾

Nem tulajdonítottak ezidétt még fontosságot a szellemi műveltségnek az athenei államéletben. Legfőlebb a hadvezérben tisztelték a magasabb értelmet a csatamezőn, a szónokban a szószéken, meg a színműiróban a színházban. Egyébként nem is emelkedett még ekkor ki az athenei szellemvilág még az irodalom terén sem a maga hagyományos alantasságából. Jele ennek mindenekelőtt, hogy ezen korszak államintézményeiről, alkotmányjogi reformjairól kútfőink alig néhány sorban, s itt is csak a legdurvább általánosságban szólnak, s hogy oly athenei író, a ki az Aristeides reformkorszakának viselt dolgait akár az alkotmánytörténelem, akár a művelődés szempontjából bármily röviden megírta, vagy csak följegyezte volna is, e korszakon belül még nem született. Oncken egész lelkesedéssel szólt az eszmék azon fölszárnyalásáról, a melyet ezen évek folyamában a győztes fegyverek s a fényes zsákmány látványa idézett volna föl a diadalittas Athenében. Részemről csak diadalmámor nyomait láthatom: de nem bírok fölfedezni még az athenei történelem ezen szakában semmiféle fölszárnyaló eszméket.⁶⁾

Az athenei nép ereje ekkor csak is fegyvertényekben tetőzött. Győzött az athenei haderő Byzantiónnál (477 K. e.); bevette Eiont, Skyrost, Karystost (476—466 K. e.); megtörte Naxost és Thasost (464—461 Kr. e.), nagy csatát nyert Kimon alatt az Eurymedonnál, valamint a Strymon vize mellett is a persák fölött (465 Kr. e.). Lehet, hogy még egyéb pontokon is arattak diadalt Athen hajói és hoplitái a 476—466. közti időszakban, és hogy ez utóbbiakról csak azért nem olvashatunk, mert nem akadt még ekkor Athenében történetíró, a ki e diadalog emlékezetét át bírta volna szállítani az utókorra. Ámde nagyon tévednek azok, a kik e győzelmeket olybá veszik, mintha képesek lennének azok a persák ellen küzdő athenei haderőnek fölülmúlhatatlan voltát beigazolni. Nem

csak győztek, de vereséget is bőven szenvedtek ezen évek folyamában Athene hoplitái. Ott küzd velök jó ideig a csodálatraméltó hős Boges; kétségbeesve rohannak, új meg új támadást intézve Doriskosra, de az ostromlottak mindannyiszor visszaverik a rohamot; többször hátrálnak itt Athene hoplitái, mint a hány csatában győzött a persák fölött Miltiades, Aristeides együttvéve, és kegyetlenül megverik őket Draheskosnál. Több mint tizezer athenei harcos esik el a thrákok csapásai alatt, és a ki életben marad, vad futásban keresi menedékét. Nem is dicsekedtek még későbbi időkben sem athenei szónokok, sem athenei költők vagy történetírók soha ezen hadjárattal. 7)

Gyorsan épült föl romjaiból Athene városa a persa hadak elvonulása után; büszkén emelkedtek díszes középületek; Themistokles hadászatiilag fontos építkezések által kötötte össze az anyavárost Peiraieusszal, — fegyvertár, hajóraktár, kikötőszabályozás hirdetéik a győztes nép erélyét a megifjódott haza szolgálatában; még inkább hirdeté ezt azon hatalmas védfal, melyet Kimon a hegyoldalon, éppen a legfontosabb helyen emel vala Athene ótalmára. Ámde, hogy mily kevésbé törődtek még ez idő szerént az athenei intéző férfiak a szellemi művelődés követelményeivel, a haza multjának romba dőlt műremekeivel: mutatja ezt azon közömbösség, a melylyel a falrakás alkalmával egyre-másra halmozák vala együvé és építik vala bele durva, mitsém mondó kőanyag gyanánt a falakba még az ősrégi föliratú építészeti, és siremléki műtörödeléket is. Nem törekedtek az intéző athenei férfiak a város újjáépítésében arra sem, hogy szabályszerűséget hozzanak bele az utcák s a magánépületek izléstelen tömkelegébe. Nagyjában véve a romjaiból újjá épült Athene is megmaradt a mi volt a persa háborúk előtt: egy dísztelen tömkelege az össze-visszaépített, utcázról utcázra rútol egymásba szögellő szegényes magán-vájogházaknak, a melyet minden részarányos beosztás, minden összhangzatra törő tervszerűség nélkül itt-ott tarkáztak ki a szórványosan jelentkező fénytelt középületek. A mi a béke műveiből e korszakban a buvárlati szemlélőre lélekemelőleg hat: az csakis e középületek műépítészeti szépségére s azok szobrászati műremekeire szorítkozik első

sorban. Meg, nem tudom, hozzátehetem-e hasonló joggal? — egy-egy athenei festőnek csataképeire. Ezen korszakban építette Peisianax a Poikilét, a melynek falait Polygnotos Marathon-kyklosa díszíté. E korszak szobrászai voltak Kritios és Nesiotos, a kik a »Zsarnok-gyilkosok«-kal örökíték meg nevüket az athenei műtörténelemben. E korszak látta a lepelt a Zeus Eleutheriosról, Myron tehenéről, Kalamis Aphroditéjéről s egyéb szoborműveiről az Eumenidák szentélyében lehullani. E korszakban pillantotta meg a még ifjú Pheidias Athene Promachosát első ízben a bámuló athenei nép. E korszakban jött létre a megifjúdott Anakeion, Theseus Heroona, az Areiopag fogadalmi műremeke Athene Ergane templománál, az Érczbika, mint a visszavívott szabadság symboluma, s Eukleia temploma, az athenei nép marathoni dicsőségének ezen magasztos emléke. Ekkor jöttek létre Kimon sétányai.⁸⁾

Szóval Aristeides demokrátiája tagadhatlanul emélytelt haladásnak volt már tanúja úgy a műépítészetben mint a szobrászatban. Jelentékeny mérvekben tett haladást ezen évek folyamában a dráma is: csakhogy még sem annyira, mint a hogy ezt manap az orthodox rajongók velünk elhitetni igyekeznek. Nem, mert Aischylos nem a persa háborúk diadalittas emlékezetétől nyerte az ő költészetének ihlettelt erejét; már a Peisistratidák végéveiben kezdette volt ő meg a maga hatalmas alkotásait, s ha később tökélyesbültek drámái, úgy ezt határozottan sikeliai tanulmányútjának köszönheté. Pratinas és fia Aristeias a satyrdrámát korinthosi és sikyoni minták után honosították meg, de nem voltak született atheneiek; Phliusból származtak. Kratinos és Krates csak egy későbbi korszakban gazdagítják az athenei színpadot valóban értékteljes vígjátékokkal; Neophron Sikyonból, Ion Chiosból csak zsenge kezdők még ekkor a tragikai költészetben. Zsenge kezdő még ekkor maga Sophokles is. Nem volt Athenének ezen korszakban még egyetlenegy bölcsésze, még egyetlenegy matematikusa, egyetlenegy politikai írója, rhetora, egyetlenegy történetírója, régiségbuvára sem. Athene egész szellemi élete úgyszólván a drámában, a tragoediában és komoediában nyert ekkor még csak komolyabban számbavehető kifejezést. Nem képződött még ekkor Athenében politi-

kai vagy törvényszéki műszónoklat sem: a mi bizonyára megtörtént volna, ha a tömeg már műveltebb lett volna. Hisz a szónoki siker a hallgatóság műveltségi fokától függ első sorban: hogy képződhetett volna tehát műszónoklat ott, hol a hallgatóság műveltségi foka túlnyomólag még oly alantas fokon állott, mint ezen évek folyamában az athenei ekklesiában, államtanácsban, az areiopagban és a heliaiában? Pedig, hogy az athenei nép műveltségi színvonala az Aristeides reformja után is még mindig nagyon alantas volt: e mellett szól az egész ódon irodalmi hagyaték akaratlan tanúságtétele. Ellene nem bizonyít semmi, csak az orthodox rajongás védekezik oly érvekkel, a melyek gyarló volta fölülrik az elfogulatlan tanulmányozó előtt mindjárt első pillanatra. Azt mondják ezen orthodox rajongók, hogy ime, sorshúzás útján szemelte ki a pályabírákat az athenei nép a drámák fölött: és mégis ezen sors huzásából, a nagy tömegeből taláalomra vaktában kipattantott athenei közemberek ugyanazon drámákat érdemesítették jutalomra, a melyeket korunk legkiválóbb műítészei is remekművekül ismernek el. Mily magas műízlésről s egyúttal mennyire emelkedett szellemi műveltségről tesz ez bizonytságot az athenei közemberek, a legközönségesebb athenei állampolgárok sok ezernyi nagy tömegének részére! Sajátságos egy okoskodás; én legalább a valódi műízlés hiányát bírom csak már abban is felismerni, hogy e tömeg, a mely nem bírta volna semmi áron sem a hadvezérek kiszemelésének módját a sorshúzásra, hanem a maga hadvezéreit úgy szabadon választotta, mégis a sorshúzást alkalmas módozatnak találta a lehető legjobb drámabírák kiszemelésére. Még ha csak az oly állampolgárok közül jelentkezhetek volna jelöltek, a kik egy vagy más úton be tudtak volna igazolni némi szellemi képesítvényt! Ámde ily minősítésről szó sem lehetett Athenében; és modern orthodox rajongóink bizonyára magok is csodálkoznának, ha megismerkedhetnének azon indokolásokkal, a melyekkel a tényleg kiszorított athenei drámabírák egy vagy más szerző művének a jutalmat Aristeides korában odaitélték volt. Kimön éppen egy gyilkos hadjáratból érkezik haza a »Theseus« tetemeivel — és az ő stratégiársaival, midőn Aischylossal versenyre kel

a még zsenge dalnok-íjű Sophokles, a »Triptolemos« szerzője. Aphepsion archonnak egy hatástelt ötlet villan meg agyában: hát ha nem sorsolnák ki ez alkalomra a drámabírákat, hanem ha Kimont és győztes hadvezértársait hívnák föl, hogy ítéljenek ők a versenyre kelt tragikai költők pályadíj-sovár művei fölött. Megtörténik. Az eurymedoni hős és strategtársai pályabíróságot ülnek legott a dramaturgiai kérdésben és nem Aischylosnak, a már hírneves drámaköltőnek, de a zsenge íjű Sophoklesnek ítélik oda a pályabért. Ime, — fohászokznak orthodox rajongóink, — ime, minő lélekemelő jelenet, minő magasztos bizonyíték! Kimonról azt jelentik kútfőink, hogy athenei kortársai őt inkább szerfölött hiányos, sőt selejtes képzettségű embernek, körülbelül ἀποροῦς-nak tartották; Kimon strategtársai aránylag még alantasabb culturfokon állhattak az athenei értelmiségben; és mégis föl bírták már ismerni a zsenge Sophoklesben azt a szellemi nagyságot, a kit a világ legnagyobb tragikai lángelméjének tartanak nem csak a — Shaksperet nem ismerő — philologok, hanem még Ponsard is! Tehát — így érvelnek ők — tehát minő magas fokon kellett már ekkor Athenében a szellemi közműveltségnek állnia, ha már ily marczona katonák, mint ez a Kimon, meg az ő strategtársai is, képesek voltak már a gyermek Sophokles ezen szűz kísérletében is a nagy drámai lángelmét fölismerni! Pedig nagyon tévednek a mi orthodox rajongóink, ha azt hiszik, hogy akkor, midőn így okoskodnak, valami nagyon okos dolgot mondtak. Nem szólnék hozzá, a dramaturgiai szakértőkre biznám ezt az egész Aphepsiádot, ha Sophokles szűz drámája a »Triptolemos« szintűgy egész terjedelmében a maga érintetlen műegészeben szállott volna korunkra, mint pl. az »Antigone,« a két »Oidipus« vagy a »Trachiniai nők.« Ámde maradt-e fönn a »Triptolemos«-ból csak annyi töredék is, hogy ezekből a zsenge kezdő Sophokles pályázati diadalának jogosultságára magok a dramaturgiai szakértők bizvást merhetnének következtetni? Egy oly drámaköltővel szemben, mint a minő már akkor Aischylos volt? Illetékes modern dramaturgiai szakértők magok vallják be, hogy a ránk szállott töredékeknek illetően kritikai horderozt tulajdonítani távolról sem lehet. Másfelől oly adatoknak vagyunk birtokában, a melyekből általános culturtörténeti

szempontra helyezkedve is kimagyarázhatjuk azon óriási hatást, a melylyel a zsenge kezdő Sophokles e szűz kísérletének ellenállhatlan erővel kellett hatnia, fönforgó politikai viszonyok közepette, s az akkori közhangulat és népzüléshez képest úgy az atheneipályabírákra mint a színházi közönségre. Pliniusból tudjuk, hogy Sophokles »Triptolemos«-ában a darab hőse magasan jár a levegőben egy ragyogó sárkányfogaton, beútzazza így a legtávolibb országokat és a midőn hazatér, azt hirdeti a darab hőse a népnek, hogy a mennyire nagy áldás az emberiségre nézve, hogy buzát és rozstot terem a föld: éppen annyira dicsőség ez az athenei népre nézve, mert ő, a darab hőse, azt tudta meg az ő csodás, világraszóló utazásában, hogy az atheneiek találták föl először a buzatermesztést meg a rozstermesztést, s hogy innét Athenéből terjedt szét a buza meg a rozs az egész világra! Gondoljuk meg, hogy Triptolemos egyik legrokonszenvesebb alakja volt az athenei államvallás mythológiájának, — ne feledjük, hogy az athenei nép ezidétt meg saját magát tartotta a legvallásosabb — πάντων εὐσεβέστατον — népnek a föld összes népei között: és azt fogjuk kérdezni, hogy vajjon lehetett-e az athenei nép közhangulatának nyomatékosabban kedvében járni, mint a hogy ezt a zsenge kezdő Sophokles tevé a maga pályadarabjában? De Sophokles személyes tulajdonai, megjelenései is csak elvakítólag hathattak az athenei színházi közönség hangulatára és hagyományos izlésére. Azt, hogy ő egy középosztálybeli polgárnak, késesnek — μαγαροποιός — a fia lett volna, ezt beigazolnia Curtius Ernőnek sem sikerült: éppen ellenkezőleg a kútfőbírálat törvényeinek legszigorúbb szemmeltartása egyenesen arra int, hogy a Βίος híradását fogadjuk el egyedül hitelesnek, a mely híradás szerint pedig Sophokles a legmagasabb ősrégi athenei családoknak volt ivadéka. Régi családból származott Aischylos is: ámde ő, ki 525-ben született, 468-ban Kr. e. — a mely évben az ő darabja a »Triptolemos«-szal versenyre kelt — már 57 éves volt, csataedzett veterán, a kin meglátszott, hogy kissé szerette a bort. E mellett inkább szabadgondolkodó mint vakbuzgó hive az államvallásnak, oly kevésbé érezte magát kegyeletre hangolva ennek szabványaihoz, hogy elég merész volt egyik darabjában cél-

zást tenni a mysterionokra, a mi miatt nyomban ott a színházban megrohanta, s majd csak hogy nem agyonkövezte a nép. Nem így Sophokles. Édesded odaadással fűződött az ő lelke az államvalláshoz; ennek szolgálatába lépett ő mindjárt első fölléptekor az ő egész költészetével; nem botránkoztatott meg áhítatos hívőt sem kardalait, sem drámai párbeszédei, hisz áhítat békítő fuvalma ömlött el minden irányban az ő lényén is! És azután, ez a zsenge kezdő Sophokles minő ifjú volt! Halhatatlan szoborművek hirdetik az évezredeknek azon ihlettelt kéjérzetet, a melylyel az atheneiek az üde férfi idomok plastikai szépsége iránt rajongani oly műértőleg tudtak volt; egész lyrai költészetök csak úgy áradozik a szép ifjak dicsőítésétől, — szinte megütközést keltőleg rí ki az ábrándozás ezen eleme még Platon »Charmides«-éből is. Csoda-e, ha a »Triptolemos« bájított ifjú szerzője nagyobb benyomást birt tenni az athenei közönségre, mint Aischylos, az ő megjelenésével? — Néhány éve csak és könybe lábadtak az athenei állampolgárok szemei a Salamis-ünnep alkalmával. Sophoklest látták akkor ott táncolni tizenhatéves korában. Annyira elbűvölte volt ő már ekkor honfitársait az ő plastikai szépségével. És most előlép az istenekkel rokon ősrégi nemzetségek e csodaszép ifjú sarjadéka és tulajdon szülővárosa dicsőségét hirdeti fenséges mythosi képekben, egy oly gondolat szárnyaira kelve, a mely az áhítat hangján kölcsönöz új életerőt az államvallás egyik leggyakorlatibb horderejű hitregéjének — ugyan, nem feléje fordult volna-e az athenei közönség rokonszenve, még az esetben is, ha Aischylos akár legremekebb drámai alkotását bocsátotta volna is versenyre a »Triptolemos«-szal? És csodálkozhatunk-e még azon, ha Kimon és az ő szintén évről-évre választás alá eső stratégtársai a politikai pártküzdelmek akkori hevében nem akarták ellökni magoktól a színházat megtöltő választópolgárok közhangulatát, még ha képesek lettek volna is e marczona hadvezérek nagyobb drámai értéket fedezni föl Aischylos versenyre kelt művében? De nem akarok többet mondani, mint a mire kútfőink följosítanak: csak azon bevégzett tényt akarom érvényre emelni, hogy a Kimonék pályabírói ítélete az Aristeides korabeli athenei nép állítólagos magas szellemi

képzettsége mellett szintén nem bizonyíték. Nincs egyáltalán semmi nyoma annak, hogy az Aristeides reformjára következtetett évek folyamában magasabban állott volna a tömeg általános műveltsége, mint akár Korinthosban, akár Thebában.⁹⁾

De nem csak a szellemi műveltség állott még ekkor alantás fokon Athenében: gyarló lábon állott ott már ekkor a közerkölcsiség. Erős szó első pillanatra, midőn éppen ezen korszakot ünneplik akként, mint a megromlatlan őserények kegyeletre méltó letéteményesét egyfelől Aristophanes és vígjátékiró kortársai, másfelől pedig az orthodox modern reálphilologok. Hajh! Aristeides és Kimon korában az athenei népjellemet még nem érintette sem a vallástalan sophistika, sem az elpuhulás és az élvhajhász túlfinomodás fertőző lehe, — hajh! akkor az athenei nép géniusza egészségesen életerős volt minden ízében! Erre oktatják ifjainkat, a merre csak az orthodoxia korlátlanul uralkodik, az Északi tenger partjaitól le egész Ragusáig meg Zaráig, s a mennyiben a német orthodoxia ad irányt a reálphilológiának egyebütt is, Archangeltől le egész Palermóig.¹⁰⁾

Teljességgel nem jogosít föl ily apophthegma hirdetésére kútfőink kritikai tanulmányozása. »Nyolcz láb magasak voltak ők, a kik győztek hajdan Marathonnál, a derék nemes Myromides kortársai, — így kiáltat föl Aischylos szellemével Aristophanes a »Békák«-ban — nem piaczi fecsegők, nem szemfényvesztő csalók, nem gézengúzok voltak a mi ősatyáink, hanem valódi hősök, a kiknek az esze nem járt haszontalanságon, hanem a lándzsán meg a dárdán, a fehér hajzattól tündöklő sisakon, a rohamsapkán, a lábvértéken, meg a heted-hétrét bőrzetű, föllobogó hősi bátorságon.« E hős erényeket énekli meg Aristophanes a »Felhők«-ben is, midőn szembe állítja az *ἀρχαία παιδεία*-t, a »régí nevelés«-t, a sophisták tanfolyamával, az »új nevelés«-sel. Fegyelmet tartottak még ekkor az atyák, szerények voltak a fiúk; rendhez voltak szokva; józanul illedelmes magatartásúak; oly zenére hallgattak és dallottak, a mely nem lankasztja el, sőt edzi a férfi lelkiületét. Nem mert akkor még szemtelen pillantásokat vetni az ifjú, kitért az öregek elől; nem járt a tánczosnők házába, nem a meleg fürdőkbe, nem mert belenyúlni a tálba a retek, a

jóízű kolbász meg a hal után és nem gúnyolta az atyját Japetosnak. Nem is rontotta el egészségét, nem lett időnek előtte szükvállú, göthösmellű, fakószínű, nagynyelvű nyomorékká.« Ily dicsérettel halmozza el Aristophanes a dolog érdemére nézve az athenei állampolgárok azon nemzedékét, a mely győzött ifjú éveiben Marathonnál, később pedig a derék nemes Myronides — ὁ γενναῖος — alatt vitt diadalmas csatákat, s Aristeidest és Kimont követve intézte az állam ügyeit le egész Kr. e. 462-ig. Dicséretnek elég ügyes a demagogok és sophisták fénykorának conservatív erkölcspolitikai stíljében: ámde a görög irodalmi hagyaték kritikai bűvára nem fog sokat adni rá mint bizonyítékra: föl fogja ismerni hogy biz ez az egész aristophanesi élezelt áradozás nem egyéb mint conservatív-politikai kortesbeszéd, oly formában, a melyet föltalálhatni minden korban, minden népnél, s a melyet a Horatius »laudator temporis acti«-ja óta úgy szoknak nevezni az óvatosabb elmék, hogy a »régi jó idők« dicsérete. Hogy nem lehet valami komolyan venni ezen egész dramatizált conservatív kortesbeszédet: kitűnik ez a szakértő szem előtt már magának Aristophanesnek egy másik helyéből, a »Békák« azon helyéből, a melyben azt mondatja Xanthiaszal, hogy »Aischylos az ő lelke mélyében bizony gézengúz egy sópredéknek« tartotta »a színházlátogató athenei állampolgárság legnagyobb részét,« a »többit pedig, a műbirálat dolgában, merő fecsegőknek.« Egy másik darabjában, a »Darazsak«-ban pedig ugyancsak Aristophanes mondatja a marathoni hősokról és a Myronides kortársairól, tehát az Aristeides-féle reformkorszak vezénylő nemzedékéről, hogy bizony ezek a hős alakok ugyancsak szemes tolvajnépségnak bizonyultak be Byzantion ostrománál. Egyébként Kratinos, a ki jóval idősebb volt Aristophanesnél, már azon időn belül irt vigjátékokat, a midőn még a Myronides kortársai életben voltak, sőt irányadólag folytak be az athenei állam és társadalom ügyeire: nos, hogy írja le tehát Kratinos ezen hős alakokat, a kiket másfél emberöltő multán Aristophanes úgy magasztal mint mintaképeit az erénynek? Bizony Kratinos ezen hős alakokat egyszerűleg legazemberezi: vagyis Kratinos éppen úgy szidalmazza a saját kortársait, mint a hogy szidalmazza őket,

már t. i. a saját kortársait, később Aristophanes, és a jobb erkölcsök aranykorát Kratinos is pár emberöltővel följebb, az ősapák nemzedékében keresi. Igen, Kratinos is megéneklí a régi jó idöket, a maga »Cheironok« címü vigjátékában: ámde Kratinos már a rút elcsenevészedés éveit látja Myronides, söt már Miltiades korában is: Kratinos a régi jó idök dicsöségét följebb tolja három emberöltővel, és csak ottfenn találja meg az ősapák jobb erkölceit és az élet nagyobb, egészségesebb kellemeit Solon korában. Themistokles nemzedéke idösebb volt a Myronides nemzedékénél: és Telekleides a maga »Prytanjai«-ban már éppen azon szitkokkal illeti, éppen azon bünökért rója meg a Themistokles nemzedékét, tehát a salamisí és a plataiai hösöket, mint a mely bünökért oly kegyetlenül ostorozza később Aristophanes a Kleon kortársait. Pherekrates szintén romlottnak nevezi már azt a kort, a melyet Aristophanes még mint mintaszerüleg jó erkölcsü kort bámül, Eupolis pedig, bár ő is vajmi sokat emlegeti a régi jó idöket, már Myronides legnagyobb kortársát, Kimont is úgy szidja, mint a romlottság netovábbját. Minden kornak megvoltak a maga költöi, a kik fennen magasztalgatták a régi jó idöket: ámde ezen régi jó idöket minden egyes kor költöje más és más emberöltőben vélte föltalálhatni: csak abban egyeztek meg valamennyin, hogy a saját kortársaikat mind e költök hasonlíthatlanul silányabb, söt gonoszabb emberi lényeknek tartották, mint a tulajdon ősapáikat s ezek fölmagasztalt kortársait.

Azt, hogy jóval durvábbak voltak még az erkölcsök Myronides korában, látjuk mindenből; azt, hogy jobbak lettek volna az erkölcsök ezidött Athenében mint Perikles idejében, a mellett, hogy durvábbak voltak: ezt nem igazolja be egyetlen egy görög író sem, legkevésbbé teszi pedig ezt Platon. Ő azon félelemből akarja kimagyarázni a Myronides kortársainak nagyobb szemérem-érzetét, — azon félelemből, melyet az atheneiek a berontó persa király iszonyú hadereje előtt érezhettek magokban: a félelem szemérmessé tesz, a szemérmesség pedig elömozdítja a törvénytiszteletet és az engedelmességet az állampolgárookban; miután pedig ott, hol törvénytisztelökés engedelmesek az állampolgárok, jobbak az erkölcsök

is: tehát Myronides korában okvetlenül jobberkölsűek voltak az atheneiek, mint később, midőn győzelmeik folytán nem ismertek már sem félelmet, sem szemérmet és éppen ezért lábbal kezdték már taposni a törvényeket. Ide megy ki Platon okoskodása. Mint oly gyakran, úgy most sem tudja az ember, komolyan beszél-e e bölcsész avagy csak tréfál? De bizonynyára nem tréfál akkor, midőn azt mondja, hogy a Phrynis trillázó zenéje és Perikles rontották meg az athenei erkölcsöket: amaz, Phrynis, az által, hogy elbágyasztotta a tetterőt csábosan puhító hangidomainak hatásával: emez, Perikles pedig, midőn tunyává, gyávává, fecsegővé és kapzsvá tette — szerénte — az atheneieket. Ezt már Platon komolyan, bölcselő lelkének legmélyebb meggyőződéséből mondja. Hogy Perikles nem sokat ronghatott már az atheneiek erkölcein, erről meg fogunk győződhetni később minmagunk is; hogy pedig a Phrynis trillázó zenéje sem tette őket rosszabbá: ezt meg fogja érteni mind az, a ki tudomásul veszi, hogy jóval Phrynis előtt már Lasos ugyanezen trillázó zenét alkalmazta Athenében. Ha ez a trillázó zene oly erkölcsrontó hatást birt volna gyakorolni Athenében: hát akkor nem jöhetett volna létre sem Salamis, sem Marathon. Nem voltak még a meleg fürdők sem divatban, sem Phrynis nem tette meg még a maga első kísérletét és az athenei nép máris örökre letörölhetetlen jeleit adta erkölcsi romlottságának. A pénzszomj, a zsákmány mint hadi cél, lélekvásárlás a választásoknál, közpénzek folytonos elsikkasztása, pártdulakodás a jogszolgáltatásban: mindez a legnagyobb mérvben otthonos volt már Myronides és Kimon korában Athenében, hogy a painerastiát, a melyről már a legrégibb athenei vigjátékírók dallanak, ne is említsem. Csak egyet emelek ki: a közpénzek elsikkasztását. Aristeides, Kimon, Ephialtes, — hol egyik, hol a másik — folyton fedeztek föl oly sikkasztásokat, a melyeket előkelő államtisztviselők követtek volt el, az állam megkárosításával, és ha van valami, a mi mint jellegző vonás vonúl végig ezen állítólag még oly rómlatlan őserényű korszakon: úgy ez mindenek előtt azon szilaj tusákban nyeri kifejezését, a melyeket a politikai pártok a bíróságok előtt fejtettek ki, részint azért, hogy a másik párt embereinek sikkasztásait lehetőleg kemény

ítélet által sújtathassák, részint azért, hogy a saját pártjokhoz tartozó politikai szereplőket a sikkasztás, a közpénzek elsikkasztásának megbélyegző vádja alól minden áron fölmentethessék. E mellett még csak egy mozzanat domborodik ki ezen korszak államéletéből úgy mint társadalmi mozgalmából: a minden szemérmert levetkezett lélekvásárlás pártpolitikai czélokra, ha nem egyéb, hát az örökös etetés és itatás alakjában. Ephialtes, a néppárt feje, gazdag ember volt még az Aristeides reformjának megszavaztatásakor: tizenöt év alatt azonban ő is, mint sok más dúsgazdag kortársa, a szó szoros értelmében tönkrement: igen, mert a másik párt élén oly férfiú állott, a kivel nagyon nehéz volt az etetésben, itatásban sikerrel versenyezni: Kimont értem, a ki rengeteg kincsekét gyűjtött hadjáratai alkalmával, és nemcsak kertjeit engedte át közhasználatra, de valahányszor hazajött Athénébe, itt azzal vélte legjobban előmozdíthatni a saját pártja, a conservatív párt, ügyét, hogy folyton népünnepeket, óriási közlakomákat rendezett majd a saját párthívei, majd az összes állampolgárok, vagy legalább a saját törzse, a Lakia-dák számára. Valóban nem állhatott valami örvendetes lábón a közerkölcsiség ott, hol ily módon folyt a küzdelem évtizedeken át a nép legelemibb érdekei ellenére, s hogy ily kábító mámor közepette a jogszolgáltatás sem bírhatott az erkölcsökre jótékony hatást gyakorolni: ezt csak azok fogják kétségbe vonhatni, a kik nem látnak egyebet vidáman pezsgő alkotmányos életnél mind ez üzelmekben. Kútfőink egész naivsággal beszélnek el, hogy mennyire nem akartak a bíróság előtt egy athenei állampolgárt, a ki ellen Aristeides emelt vádat, még csak meg sem hallgatni: a modern fölvilágosult jogérzet csak az atheneiek erkölcsi érzékének szegénységi bizonyítványát ismerheti föl azon kába zajongásban, a mely oly könnyedén teszi magát túl a törvényen, midőn megtagadja a bíró előtt a jogélet egyik alapföltételét, a jogszerű önvédekezést.

Még sötétebb színben fogjuk látni ezen egész korszak közerkölcsiségét, ha figyelemmel kísérvük azon férfiak életküzdelmeit, a kik Aristeidessel osztoztak a legfőbb politikai befolyásban. Ott van mindjárt Themistokles. Csakis a leg-

aljasabb fogások által bírta ő magát népvézéri állásában fön- tartani: jóllehet az egész világ nem szünt meg folyton hirdetni, hogy ő volt az, a ki Salamisnál megmentette Athenét s vele egész Görögországot. Annak, hogy ez a lángelme ennyire elaljasodott: ennek maga az a küzdelem természete adja meg a magyarázatát, a melyet egy ily nép hajlamaival szakadatlanul vlnia kellett, csakhogy ne veszítse el a népszere- rüségét. Themistokles oly tetteket követett el az ő rablóhad- járataiban, a mely tetteiért bizonyára rég ellökte volna már magától egy oly nép, a mely tiszteletben tartja csak némileg is, saját vérei irányában legalább, az erkölcsi törvényeket. Kirabolta a Kykladokat, megszarolta Athene szövetségeseit, elsikkasztotta a hadi zsákmány nagy részét: még sem érte őt ezért soha semmiféle büntetés Athenében. Jalylosi Timokreon rivalgó verselményben hirdette a világnak, hogy őt az ő bar- rátja Themistokles három talentommal megcsalta és halálos ellenségeinek kezére játszotta: Themistokles archon, majd hadvezér volt Athenében, Timokreon tehát magának Athené- nek jó hírnevét sújtotta e vádaskodásával: de Themistoklest ezért még sem vonta senki kérdőre. Fölmentették őt a medis- mos vádja alól is, midőn Leobotos, Alkmaion fia őt a bíróság- nál följelentette (471. Kr. e.), pedig a Pausanias peréből tisztán, világosan kiderült néhány év múlva, hogy Themistokles a medismosban csakugyan nem volt ártatlan. Themistoklest az ő erkölcstelen üzelméiért nem fenyegette veszély, nem még hazaáruló merényleteiért sem, Athenében. Volt pénze elég, nagyterjedelmű birtokai mellett nem kevesebb mint nyolczvan talentomnyi készpénz fölött rendelkezett, pedig öröksége mindössze csak három talentomnyi volt, és ennek legnagyobb részét ő már kora ifjúságában elpazarolta. A megveszte- getés eszközeinek ennyire félreérthetlen birtokában bátran daczolhatott tehát ő az athenei államrenddel és a jólelkűek szeméremérzetével.

Lehetséges volt ez Athenében. Hogy utoljára mégis letűnt a csillaga a tulajdon szülővárosában: ezt csak is azon vigyázatlanságának köszönheté, hogy szentélyt emelt Artemis- nek közel a saját házához, a Melite városrészben, és e szen- télyre azt merészelte ráiratni, hogy a »legjobb tanácsadónak.«

Ez már sértette az athenei nép vallásos érzületét: száműzték tehát ostrakophoria útján. A távollét megbontotta, úgy látszik, az ő lélekvásárló politikájának eddigi kötelékeit; nem csoda tehát, ha a Kimonnal szövetséges spartai államférfiak unszolgatására végre elhatározták az athenei ekklesián is, hogy elfogatják mint hazaárulót. (466 Kr. e.) Themistokles ekkor Argosba szökött, innét kalandokra kelt, míg utóvégre a persa király lábaihoz borult, és ott csúszott a hazája legnagyobb ellensége előtt a porban, eltanúlva a persák nyelvét, szertartásait, beleélve magát a »barbarok« egész életmódjába, csakhogy holmi morzsalékot kaphasson alamizsnául ő, a kire még néhány évvel ezelőtt villogó szemekkel tekintett s fölállott előtte ülőhelyeiről a görög világ színe-java az Olympiákon.¹²⁾

Sajátszerű alak volt Kimon, a conservatív párt feje, ezen korszakban. Óriási termete, dús fürtökben vállára omló hajzata kedveltte tették őt a nőknél, — kedélyes társalgása a tábori csapszékben, kimerülést nem ismerő élvhajás, czimboráskodása s ügyessége a lantpengetésben, fölülmúlhatatlan virtuozitása az ivásban — megszerezték neki a népszerűséget a hadseregben: nagyot mondó szóvirágai s hallatlan bőkezősége nagyban fokozták még azon nimbust, melyet jórészt maga szerzett dülő tengeri csatákban a hajóhad élén, de tulajdonkép már úgy is örökölt atyjától, a marathoni győzőtől, Miltiadestől. Igen, szerette az asszonyokat, szerette a bort: de még inkább szerette a hadi zsákmányt. Nem is szűnt meg soha szitogatni, élesztgetni a háború tüzét az ekklesián; folyton azon dolgozott mint államférfi, hogy Athenét folyton újabb meg újabb hadjáratokba bonyolíthassa, hogy azután mint hadvezér mentül több kincscsel megrakodva térhessen vissza a városba. Az a háború, melyet Kypros meg Egyptom ellen indított, az ő hadvezérlete alatt nem lón egyéb valódi rablóhadjáratnál. Csak Oncken kereshet azokban föllángoló nemes küzdelmet panhellen eszméért. Valóban, minden oda mutat kútfőinkben, hogy Miltiades fürtűs fia egyáltalán vajmi keveset törődhetett az eszmékkal. Conservatív volt a szó leggyakorlatibb értelmében. — Mindent egybevetve, még sem az által ártott legtöbbet a népnek, a mit neki a történetírók bűnül rónak föl: hanem az által, a mit neki érdemül

tulajdonítanak. Jó szive volt, mint a hogy szokott lenni igen sok könnyelmű embernek: és ha az ő bőkezűségét csakis az ő emberszerető hajlamainak határai közt gyakorolta volna: akkor joggal azt mondhatnók, hogy méltán adózik az utókor az ő nagylelkűsége emlékezetének. Ámde ő az ő bőkezűségét mint eszközt oly pártczélokra használta föl, a mely pártczélok egyáltalán nem állottak barátságos lábbon sem az általános emberi haladás, sem az athenei nép osztatlan jólétének érdekeivel. »Ledöntette a kertjeinek kerítését, hogy ott bárki is minden nehézség nélkül, bármikor is gyümölcsöt szedhessen. Nyitva állott a háza, terítve az asztala mindenki számára éjjel-nappal. Beléphetett oda minden szegény; kapott ott enni napról napra, a ki csak jött, úgy hogy azután nem is kellett dolgoznia, és mégis egész kényelemmel szentelhette a maga idejét a közügyeknek. Ha kiment a városba, mindig egész csapat fiatal barátja képezte a kíséretét, ifjak, a kik egytől-egyig csinosan voltak öltözve — természetesen az ő költségére. Ha már most útközben oly idősebb állampolgár akadt elébe, a kinek gyarló, fogyatékos volt az öltözéke: úgy Kimon rögtön ráparancsolt egyik vagy másik ifjúra, hogy vesse le az ő csinos öltözékét és cserélje föl a gyarló öltözékű idősebb állampolgáréval — nemes tett. — mondja a kútfőnk — nemes tett, mely nagy elismerésben részesült honfitársai részéről. Kimon kísérői rendszeren pénzt is, még pedig jó sok pénzt is vittek magokkal; ha megláttak a piacon kevésbé módos állampolgárokat, azonnal odaálltak melléjük és pénzt nyomtak a markukba, a nélkül, hogy csak egy szót is szólottak volna.« Szóval, »Kimon a maga házát valóságos ebédlőteremmé alakította át a közönség számára és behozta bizonyos tekintetben ismét azon vagyonközösséget, a mely Kronos idejében dívott, a mint ezt a mythologia tanítja.« — Igy kútfőink. Hát hiszen ez mind nagyon szépen hangzanék, ha Kimon mindezt nem azért tette volna, hogy a maga pártczéljaira korteskedjék. Melanthios a költő még évek mulva is rajongva dallott azon lakomák felől, a melyekkel Kimon az ő meghitteit boldogítja vala; Metrobios még Kratinos »Archilosai«-ban is epedezik azon társas együttlét után, a melyben ő egykor Kimon házában részesül vala. Szabad volt ez mindkettőnek, sőt még azon sem útköz-

hetünk meg, hogy ezen éhenkórász kis hivatalnok eme lakomák fejében Kimont Hellas »legnagyobb fiának« nevezte. Mindez a magánéletbe vág, s a házi gazda oly szivélyes életmódjára vonatkozik csupán, a melynek nem lehet egyéb neve, mint »vendégszeretet.« Ámde midőn e szivélyesség alapja, indítéka évek hosszú során át a legönzőbb pártcél, — midőn a lakmározás egész törzsek, majd az egész szavazatképes állampolgárságnak időről időre rendszeresen űzött megvendéglésévé fajúl: akkor ezen etetésnek-itatásnak a neve nem vendégszeretet többé, hanem lélekvásárlás; és midőn ezen eljárás hasonló költségekre készíti az ellenpárt vezérét, Ephialtest, elannyira, hogy ez, csakhogy alantas jellemű vagy pedig túlgyenge párthiveit összetarthassa, tönkre teszi egész vagyonát: akkor ez Kimon részéről is aligha volt nevezhető többé szivélyességnek, vendégszeretetnek, hanem egyszerűleg lélekvásárló üzelemnek. Valóban, ha kevésbbé volt is tán valaha hozzá szokva az athenei tömeg az etetéshez-itatáshoz: úgy mégis téved Platon, midőn Periklest teszi még csak felelőssé e tömeg kapzsiságáért, élvhajhász, munkakerülő hivalkodásáért: a tömeg romlottsága e részben már bevégzett tény volt ezen korszakban; és azon modern rajongók, a kik elég naivak arra, hogy a fönnebb említett népetetés-itatás és megbélyegző pénzosztogatás czimén folyton csak hagyományos stylben a Kimon nagylelkűségét emlegessék, — ezen modern rajongók nem is veszik észre, hogy midőn Miltiades hős fiának dicsőségét ily módon vélik fokozhatni, ők magok segítenek akaratlanúl is kideríteni, hogy az athenei tömeg erkölcsének e részbeni első megrontója nem a későbbi Perikles volt, hanem már maga Kimon. Éppen nem árad tehát kedvező világitás Myronides kortársaira, Kimon erkölcstörténelmileg s hagyományosan oly sokat magasztalgotott korára e korszakalkotókép szereplő hős hadvezérnek történehi emlékezetéből. De ez még korántsem minden. Kimon nevéhez még egyéb is tapad. Vád emeltetett ellene, hogy megcsalta az államot a thasosi zsákmány fölosztásánál. Hogy e vád nem alapúlt merőben rágalmon: ezt valószínűnek fogja tartani az elfogulatlan kritika, mihelyt meggondolja, hogy Kimon ifjú korában nem volt képes börtönre vetett atyjának Miltiadesnek kisza-

badíthatása végett a váltságdíjat lefizetni, és néhány év múlva már oly óriási vagyona volt, hogy várfallal erősítette meg Athenét a saját költségén, e mellett szoborművekkel díszített nagyszerű közsétányokat épített, virágzó kéjligetté alakította át az Akadémia sivár környékét, és folytonos népetetéseivel, pénzosztogatásaival állandó többséget birt szerezni hosszabb időre a conservatív pártnak, daczára a salamisi győzelem folytán gazdasági túlsúlyra jutott ingó vagyonnak, — az athenei államban és társadalomban. Legyen bárhogy, tény, miszerint Kimont a bíróság elítélte, és csak három szavazat híján menekült meg a halálbüntetéstől; kemény pénzbírságban marasztaltatott el, és egyúttal a birói ítélet becsületvesztéssel — *ἀτιμία* — sújtotta. Azok, kiket az atimia ért, az athenei törvények szerint nem választathattak meg államhivatalra, legkevésbbé pedig strategi, hadvezéri tisztségre. Kimon atimiával lón sújtva, és mégis mi történik? — Kevés idő múlva Kimon elítéltetése után mégis megválasztotta Kimont az athenei nép hadvezérré, nem törődve sem a törvénnyel, sem az erkölcsi érzet parancsolta tekintetekkel. Ki is vonúlt csakhamar mint strateg egy jelentékeny hadoszlop élén Messene ellen, — hogy segítségére siessen a spartai haderőnek. Így taposták lábbal Athenében a törvényt, a közerkölcsiség tekinteteit, azon korszak folyamában, a melyről a mí modern rajongóink Aristophanes conservatív-pártpolitikai irányélczélődései nyomán még ma is azt szokják hirdetni, hogy valóságos minta-korszaka volt a még romlatlan őserényű, egészséges athenei állam- és népeletnek! ¹³⁾

Egészen más alak Aristeides. Magánjellemének fenségén nem ejtethet csorbát a legszigorúbb kútfőkritika sem; legfőlebb nemzetközi ügyekre vonatkozó hitvallásában találhatna gáncsot, föltéve, hogy csakugyan azon tant hirdette és gyakorlatilag követte is volna e valóban nagy államférfi és nagy ember, a mely tant Theophrastos neki tulajdonít. Theophrastos azt mondja, hogy Aristeides más morált állított föl az egyes állampolgárok, és ismét más morált az államok számára. »A nemzetközi ügyekben — mondja Theophrastos — nem tekintett ő egyebet, csak a hazája érdekét, és erősen meg volt győződve, hogy a haza érdekét a nép nem óvhatja meg

mindig a nélkül, hogy államilag más államok irányában néha valami igazságtalanságot el ne kövessen.« Megvallom, nagyban módosítaná szükségkép az utókor fölfogását, azon egész fogalmat, melyet magának az ódon világ ezen erkölcsileg annyira kimagasló alakja felől a művelt emberiség évezredek óta alkot vala, mihelyt be tudná igazolni a kritika, hogy Theophrastos, a kinek kútfői tekintélye a szó komolyabb értelmében jelentékeny, ez esetben is teljesen hiteles forrásból merítette a maga értesülését. Részemről úgy vagyok meggyőződve, hogy a kritika ezt beigazolni nem képes. Két évszázad fekszik körülbelül Aristeides és Theophrastos között, és éppen e két század folyamában gyártottak a thasosi Stesimbrotos nyomain haladó korrajzírók, meg a lesbosi Phantias és lampsakosi Idomeneus izlését követő phlyakoleschák és pantodapoleschák tömegestül oly történetkéket, a melyek fölött az ódon történetírás, illetőleg életrajzirási kritika ellenőrzést egyáltalán nem volt képes gyakorolni. Másfelől alig tehető föl, hogy egy oly igazságszerető férfiú, mint Aristeides, képes lett volna egy ily kettős morál föllállítására. Hiteles forrásból tudjuk, hogy Aristeides annyira következetes tudott lenni az ő igazságszeretetében, hogy még a saját perlekedő ellenfele érdekében is szót emelt ő nem egy izben, szemben a bírák igazságtalan eljárásával; midőn ki kellett vetni az egyes államokra a quotát, a delosi szövetségben, őt bizta meg a szövetség e kényes tisztteljesítésével, és valamennyi állam teljes örömmel nyugodott bele, hogy egy ily igazságos férfiú kezébe lőn e fontos missio letéve. Másfelől nem is igen történt, addig míg ő élt, Athene részéről a szövetséges államok irányában semmi oly merénylet, mint a minő nyomban az ő halála után Naxost és Parost annyira föllázasztja vala. Aristeides azonban nem csak igazságszerető volt, de valódi böles ember hírében is állott, s mint államférfi ilyennek bizonyult a történelem fényes tanúságtétele szerint: hogy adhatott volna tehát Aristeides magáról ily szegénységi bizonyítványt, hogy ő, a ki tetteiben a nemzetközi érintkezésben is mindig kifogástalanul igazságos volt, egy röpké általános nyilatkozatában annyira meg tudott volna feledkezni az erkölcsi jónak, az igazságszeretetnek örök egységes, örök oszthatatlan voltáról? Ha Aristeides

emlékezete nem mentheti föl e korszakot a romlottság vádja alól: úgy ez nem magán Athene e fenséges fián mulik, hanem honfitársain, a nagy tömegben. Be akarta e romlott, etetés-itatáshoz szokott, kapzsi, rágalomkedvelésig csacska tömeg szennyezni még az ő nevét is: mint Krateros psephismagyűjteményének töredékeiből tudjuk, Diophantos Amphitropéból vádat emelt Aristeides ellen sikkasztás vagy éppen lopás miatt. Arról, hogy elítélte-e a bíróság Aristeidest, nem szólnak kútfőink; nem is valószínű ez; ámde már maga egy ily meghurcoltatás lehetősége méltán keseríthette el Aristeidest az ily közerkölcsiségi állapotok miatt a végsőig. Hisz éppen ő volt az, a ki így szólott volt egykor az atheneiekhez: »Szomorkodom fölöttetek, mert oly emberek vagytok, a kik sokkal kevesebbre becsületek azt, a ki megmenti a közvagyont az államnak, mint azt, a ki szivességet tesz egy vagy más jellemtelen egyénnel.« És most éppen ő neki, egy Aristeidesnek kellett elszenvednie, hogy őt honfitársai a bíróság előtt egy ily alávaló váddal illessék! Vajjon oly egészséges közerkölcsiségre vall-e ezek után a Myronides és a Kimon kora, mint ezt a modern rajongók szeretnék elhithetni az utókorral? ¹⁴⁾

A nyilvános élet negyedik kimagasló alakja, Ephialtes, szintén tisztességes ember s a nép őszinte barátja, a korszerű reform áldozatkész előharczosa volt. Ámde megadta ő is az árát e hazafias, bensőségteljes népbaráti áldozatkészségének. Fölládozta egész vagyonát, miként már hallók, mert különben nem birta volna győzelemre juttatni a néppártot szemben a Kimon vezérlette conservatív párt lélekvásárlásaival. Így is Ephialtes csak azt érte el a maga áldozatkészségével, hogy fönn birta tartani a néppártot mind addig, míg a delosi szövetség pénztára tényleg áthelyeztetett Athenébe. Nem kevesebbet jelentett ezen áthelyezés, mint szülő okát egy nagy alkotmányválságnak. A szövetség pénztárának kincseit e pillanattól fogva a saját tulajdonának tekintette a nép Athenében. Hatalmas tengeri hadereje néma tétlenségre szorította az ekként kijátszott szövetséges államokat; föllázadtak ugyan a szigetállamok közül néhányan; de ezek csakhamar leverettek, és mialatt Kimon Messzenében időzött a maga hoplitáival, tehát az ekklesia szavazatképes tagjainak nagy részével: Ephialtes

fölhasználta az időt: ledöntötte az ekklesia psephismájával az Areiopag állambirósági jogkörét, csupán vérbirósági illetékességét hagyván meg e magas államtestnek a jövőre is, és a jogszolgáltatást a tömeges nagy esküdtes népbiróságok kezére ruháztatta át véglegesen. Mindezt pedig csak annak kilátásba helyezésével vihette még Kimonék távollétében is keresztül, hogy jövőre behozatik úgy az ekklesia, mint a népbiróságok sok ezernyi tagjai számára a napi zsold.¹⁵⁾ Meg is történt, mindjárt ez új alkotmányjogi korszak megnyiltakor, a mint ezt más alkalommal majd el fogom mondani.

Ennyit az athenei állam és társadalom jelentőségéről az emberi haladásra nézve, a Kleisthenes reformjától Ephialtes reformjáig.

¹⁾ L. »Die Demokratie« című művem I. kötetét, 4—21. ll. és 599—604. ll., — a hol tüzetesen szólok a Solon timokrat alkotmányáról, ennek belső életképtelenségéről és bukásáról. — ²⁾—⁵⁾ L. »Demokr.« I. 22—32. és 605—607. ll. Busolt, a maga legújabb »Griechische Geschichte« című művének I. kötetében szintén hozzájárul ezen fölfogáshoz. — ⁶⁾—¹⁰⁾ L. a »Demokr.« I., 34—38.; 607—609. ll. — Herod. V. 66.: ἐσσούμενος δὲ ὁ Κλεισθένης τὸν δῆμον προσεταρῖζεται. μετὰ δὲ τετραφύλους ἔοντας Ἀθηναίους δεκαφύλους ἐποίησε. — Herod. V., 69. ὁ δὲ δὴ Ἀθηναίος Κλεισθένης — ὡς γὰρ δὴ τὸν Ἀθηναίων δῆμον πρότερον ἀπωσμένον τότε πάντα πρὸς τὴν ἑωυτοῦ μοῖραν προσεθῆκατο, τὰς φυλάς μετωνόμασε καὶ ἐποίησε πλεῦνας ἕξ ἑλασσόνων — δέκα τε δὴ φυλάρχους ἀντὶ τεσσέρον ἐποίησε, δέκα δὲ καὶ τοὺς δῆμους κατένεμε ἐς τὰς φυλάς. — Schol. Aristoph. Nub. 37. Aristot. Polit. III., 1., 20.: πολλοὺς γὰρ ἐφυλέτευσσε ξένους καὶ δούλους μετοίκους. — Herod. V., 65.: Ὅσα δὲ ἔλευθέρωθίντες ἔρξαν ἢ ἔπαθον ἀξιώγρεα ἀπηγῆσις, πρὶν ἢ Ἴωνίην τε ἀποστῆναι ἀπὸ Δαρείου καὶ Ἀρισταγόρα τὸν Μιλήσιον ἀπικόμενον ἐς Ἀθήνας χρῆσαι σφέων βοηθίειν, ταῦτα πρῶτα φράσω. — Hsl. e. V., 66., 69., 70., 73.; VI., 127., 128., 129., 130., 126. — V., 131.: Κλεισθένης τε ὁ τὰς φυλάς καὶ τὴν δημοκρατίην Ἀθηναίσι καταστήσας. — A mit Plutarchos, Cim. 15. mond, καὶ τὴν ἐπὶ Κλεισθένους ἐγείρειν ἀριστοκρατίαν, az tekintve Plutarchos fölületesen ekklektikus szólásmodorának gyakori tollesuszamlásait, nem vehető komolyan államtudományi szempontból. — Egyebekre nézve l. »Die Demokratie« i. h. — ¹¹⁾—¹²⁾ U. o. — ¹³⁾ L. f. — ¹⁴⁾—¹⁸⁾ L. »Demokr.« I. 33—39. és 607—609. — ¹⁹⁾ U. o. — Kirchhoff 1885. aug. 3-dikán tartott beszédében szintén foglalkozik e kérdéssel, még pedig éppen nem akként, hogy megczáfolná, vagy csak meg is akarná czáfolni az én álláspontomat. (L. a »Berliner Philologische Wochenschrift« 1885. évfolyam 36. sz.) — ²⁰⁾—²⁵⁾ L. »Demokr.« I. 30. kv. és jegyz. — Hsl. e. Problem. rhetor. 59.: εἴς ἄν συνίστηται ὁ πόλεμος, μηδὲνα ἔχειν ἐξουσίαν τύπτειν τὸν δούλον — εἰ δὲ

μή, ἵνα ἐλευθεροῦται ὁ δοῦλος. — ²⁶)—³⁶) L. »Demokr.« I. 39—42. — Herod. VI. 109. : Miltiades beszédében, melyet a csata előtt tartott, örökre emlékeztetésekké maradnak e szavak : ἦν μὲν νῦν μὴ συμβάλομεν, ἔλπομαι τινα στάσιν μεγάλην ἐμπεσοῦσαν διασεῖσθαι τὰ Ἀθηναίων φρονήματα ὥστε μηδῖσα : ἦν δὲ συμβάλομεν πρὶν τι καὶ σαθρὸν Ἀθηναίων μετεξέτεροιαι ἐγγενέσθαι, θεοὺν τὰ ἴσα νεμόντων οἷοί τε εἶμεν περιγενέσθαι τῇ συμβολῇ. — Theo Progymn. III. 8. : ἔτι δὲ καὶ τὴν ἐν Μαραθῶνι μάχην οὐχ ἅμα πάντες ἕμνοῦσι γενημένην καὶ ὅσα ἄλλα φησὶν, ἣ Ἀθηναίων πόλις ἀλαζονεύεται καὶ παρακρούεται τοὺς Ἕλληνας, mondatja Theopomposzal. — ³⁷)—⁵⁵) L. »Demokr.« I. 40—44. — Hsl. e. Max Duncker i. h. és Busolt legújabb »Griech. Gesch.« i. h. (1886.). — ⁵⁹)—⁷³) L. »Demokr.« I. 44—51. és 610—614. — ⁷⁴)—⁷⁷) L. »Demokr.« I. 51. kv. 613—14. — Plut. Arist. c. 13. : ἄνδρες ἐξ οἴκων ἐπιφανῶν καὶ χρημάτων μεγάλων, πένητες ὑπὸ τοῦ πολέμου γεγονότες, καὶ πᾶσαν ἅμα τῷ πλοῦτι τὴν ἐν τῇ πόλει δύναμιν αὐτῶν καὶ δόξαν οἰχομένην ὁράντες, ἐτέρωον τιμωμένων καὶ ἀρχόντων, συνῆλθον εἰς οἰκίαν τινὰ τῶν ἐν Πλαταιαῖς κρύφα, καὶ συνωμόσαντο καταλύσειν τὸν δῆμον εἰ δὲ μὴ προχωρεῖη, λυμανεῖσθαι τὰ πράγματα, καὶ τοῖς βαρβαροῖς προδώσειν. Hsl. e. Grote »History of Greece« V. p. 228. (Herod. IX. 5. ; Lycurg. Leocr. c. 30. p. 222. ; hsl. e. Demosth. Coron. p. 296. c. 59. ; Cic. Offic. III. 11. Hsl. e. Grote, V. 210. — ⁷⁸)—⁹⁹) L. »Demokr.« I. 50—70. ; 614—620. — Poll. VIII. 85. : εἰ Ἀθηναῖοι εἰσὶν ἐκατέρωθεν ἐκ τριγωνίας καὶ τὸν δῆμον πόθην καὶ εἰ Ἀπόλλων ἔστιν αὐτοῖς πατρῶος καὶ Ζεὺς ἔρκεος. Sext. Empir. adv. Math. IX. p. 193. :

ὅσα παρ' ἀνθρώποισιν ὄνειδα καὶ φόβος ἐστίν,
κλέπτειν, μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεῦειν.

A pythagoreiosok politikájára nézve I. Athen. Deipn. IV. 141. a., Joseph. c. Apion. I. 24., Cic. Att. 13. 32. — Τριπολιτικός — hsl. e. Osann. Beitr. II. 8. köv. Baltzer i. h. — Curtius E. Kisebb ir. — Grote mindezt agyonhallgatja, habár Hartenstein de Archyta, 64. l. és Gruppe tüzetesen tárgyalta is idevágó mozzanatokát, különböző szempontokból. Röth (Gesch. der Abendlând. Phil.) és Zeller (Gesch. d. Philos. d. Griechen) nem méltatták kellő figyelemre a politikai mozzanatokát a pythagoreiosok töredékeiben. Azért, hogy ez utóbbiak Stobaiosnál apokryph alakban maradtak csak legnagyobbrészt fönn : kritikátlan eljárás elvetni magának a politikai eszmekörnek, úgy mint azt a pythagoreiosok tényleg kifejtették irodalmi kísérleteikben, egyáltalán minden lehetőséget. — Εἶδος πολιτείας δικταρχικόν (Phot. Cod. 37.). — Alkidamas : ἐλευθέρους ἀφῆγε πάντας θεός, οὐδένα δοῦλον ἢ φύσις πεποίηκεν. (Schol. ad. Aristot. Rhetor. fol. 25. v. ed. Paris 1539. — Aristot. Rhetor. II. 23. : Ἀλκιδάμας, ὅτι πάντες τοὺς σοφοὺς τιμῶσιν — καὶ Θῆβησιν ἅμα οἱ πρόσταται φιλόσοφοι ἐγένοντο καὶ εὐδαιμόνησεν ἡ πόλις. — Rhetor. III. 3., 1., p. 388. : ὡς Ἀλκιδάμας τὴν φιλοσοφίαν ἐπιτείρισμα τῶν νόμων. Jambli. p. 172. : ὄλωσ δὲ εὐρετὴν αὐτὸν (már t. i. samosi Pythagorast) γενέσθαι φασὶ καὶ τῆς πολιτικῆς ὄλης παιδείας. — Varro Augustinusnál. Prd. lib. II. 20. ; Senec. Epistol. 60.

¹)—²) L. »Demokr.« I. 70., — 620. — Plut. Arist. c. 22. : γράφει φήρισμα κοινήν εἶναι πολιτείαν καὶ τοὺς ἄρχοντας ἐξ Ἀθηναίων πάντων αἰρεῖσθαι.

— A nagyilelkűséggeli megokolását ezen reformnak: *ἅμα μὲν ἄξιον ἡγήσομενος διὰ τὴν ἀνδραγαθίαν ἐπιμελείας τὸν δῆμον, ἅμα δ' οὐκέτι ῥάδιον ἰσχύοντα τοῖς ὅπλοις καὶ μέγα φρονούντα ταῖς νίκαις ἐχθρασθῆναι.* — Hsl. e. Isocr. Paneg. 70.; Demosth. Aristocr. 197.; Plut. Cim. 8. l. u. o. Hsl. e. Oncken »Athen u. Hellas« I. 46. Müller-Strübing, Aristoph. u. d. histor. Kritik 234. l. köv. — *)—?) L. »Demokr.« I. 71—74.; — 620—622. — Herod. IX. 90. kv. — 100—106.; Thucid. I. 100.: *προελθόντες δὲ τῆς Θυράκης ἐς μεσογείων ἰεφεθάρησαν ἐν Δραβηρικῇ τῇ Ἠδωνικῇ ὑπὸ τῶν Θυρακῶν κ. τ. λ.* — Herod. VII. 106., 107.: *τὸν δὲ ἐν Δορίσκῳ Μασκάμην ὑδαμοὶ καὶ ἐδονάσθησαν ἐξελεῖν, πολλῶν πειρησαμένων.* — Hsl. e. Thucyd. I. 98., VIII. 62.; Aeschin. Fab. Leg. Scholion: *ἰεφεθάρησαν.* — *)—15) L. »Demokr.« I. 74—82. — 622—624. — Már Chionides — a kiről pedig Suidas állítja *διδάσκειν δὲ ἔτεσιν ὀκτὼ πρὸ τῶν Περσικῶν*, nagyon elégedetlen volt a saját kortársainak erkölcsével:

*πολλοὺς ἐγῶδα καὶ κατὰ σε νεανίας
φρουροῦντας ἀτεχνῶς κἀν σάμασι κοιμομένους*

(Poll. X. 43.)

Kratinos, a ki kortársa volt az Aristophanes által dicsőített Myronides-féle erénykorszak vezénylő nemzedékének, így tiszteli meg a Nόμοι-ban ezen Aristophanes-féle erényhősöket:

ὁμῶν εἰς μὲν ἕκαστος ἀλώπηξ ὄρωδοκεῖται.

(Suid. v. ἀλώπηξ.)

a Θράτται-ban pedig:

*ὅτι τοὺς κόρακας τὰς Αἰγύπτου χροσία
κλέπτοντας ἔπαυσεν.*

(Poll. IX. 91.)

Az idevágó régi, Telekleides, Pherekrates és Hermippos-féle töredékeket l. a »Demokr.« I. 624. kv. ll. — Aristot. Plut. Per. 10.: *φοβερὸν ὄντα τοῖς ὀλιγαρχικοῖς καὶ περὶ τὰς εὐθύνας καὶ διώξεις τῶν τὸν δῆμον ἀδικούντων ἀπαραιτήτων.* Ez pedig nem vonatkozhatik a következő korszakra, mert ennek elején Ephialtes orgyilkos által nagyhamar ledöfettet. — Bővebben l. »Demokr.« — Végül megjegyzem, hogy jelen értekezésem nem fordítását, hanem több tekintetben lényeges átdolgozását képezi »Die Demokratie« című művem első kötete illető fejezeteinek. Óhajtom, e művemet — másfél évtizeden át folytatott bűvárlataim és gondolkodásom gyümölcsét — minél előbb hazám nyelvéen is bemutatni, és ugyan a legilletékesebb helyen, a t. Akadémia előtt. Tehetem ezt ma már némi megnyugvással: mert említett művem, mely első füzeteinek megjelenésekor oly szenvedélyes fölszólalásokra adott alkalmat az orthodox táborban Németországon, elannyira, hogy azidétt csakis az államtudományi szakirodalom osztatlan elismerésével találkozhatott, míg a történelmi kritika inkább vegyes érzelmekkel fogadta, a tüzetesen reálphilologiai szakirodalom pedig, Rühl hírneves königsbergi egyetemi tanár kifejezéseként, rendszeresen agyon akarta hallgatni, — ezen művem ma már tüzetesen reálphilologiai szaktekintélyek részéről is oly méltánylásban részesül, a

melyre magam sem igen mertem volna számítani. A mit egy hírneves berlini philolog, *Schneider* három év előtt megjósolt a »*Berliner Philologische Wochenschrift*«-ben (1883. 52. szám), midőn a művem fölött irt hosszabb kritikai tanulmányában egyenesen oda nyilatkozott, hogy művem »ein reinigendes Gewitter zur Zeit der Sommerschwüle« — és hogy »*die Betrachtungsweise wird sich für gewisse Partien der griechischen Geschichte im Sinne des Herrn Verfassers modeln*« — ez a jövendölés, úgy látszik, részben már is beteljesedett. Was, hollandi tudós, már is fölajdúl a »*Tijdspiegel*« című folyóiratba irt terjedelmes értekezésében (1886.) a fölött, hogy a hagyományos fölfogást az athenei demokrátiát illetőleg veszély fenyegeti! — »*Die vrees wortelt in het gevaar, waarmede het toenemend aanzien, waar in zich, na aanvankelijke verguizing, Julius Schvarcz verblijden mag, degeschieden is als Kunstwerk bedreigt.*« (Athene's Democratie, Was külön lenyomatban 2. l.), és ráutal Belochnak »*Attische Politik seit Perikles*« című 1884-ben megjelent művére, a mely már is a művemben nyilatkozó fölfogás alapján tárgyalja az athenei történelemnek egy egész időszakát. A miben a hollandi tudós veszélyt lát, az rám, tudományos meggyőződésekre nézve, csak bátorító lehet, annyival is inkább, minthogy nem egyedül Beloch indul ma már jelzett irányban, de a többek közt egy oly nagyjelentőségű réalphilolog, mint *Busolt* is, kijelentette legújában, hogy teljesen magáévá teszi mindazt, mit egyfelől a gondolatszabadságra, másfelől Thukydidesre nézve mondtam, és »*Griechische Geschichte*« című nagy művének II. kötetében ki is fogja ezt fejteni. Ily körülmények között, ha a t. osztály figyelnét e dolgokkal kissé tán nagyon is igénybe veszem, azal vigasztalom magamat, hogy a t. osztály bölcsesége egy fáradtságos úton szerzett erős meggyőződésnek meg fogja tán mégis ez igyekezetemet bocsátani.

Ezeket kivül szükségesnek tartom még megjegyezni a következőket.

Jelen értekezésem anyagánál fogva körülbelül azonos azon anyaggal, mely a »*Die Demokratie*« című, hat nagy kötetre tervezett államtudományi munkám tüzetesen az athenei demokrátiáról szóló I. kötetének (külön czim alatt is, mint befejezett önálló egész: *Die Demokratie von Athen. Von Julius Schvarcz. Leipzig, Dunker und Humblot, 1882.* és később új czimkiadás: *Leipzig, Gustav Wolf, 1884*) harmadik és negyedik fejezetében foglal helyet német földolgozásban. Nem teljesen azonos, hanem csak körülbelül azonos már maga az anyag is: a földolgozás pedig részben egészen új itt a jelen értekezésemben, a mint mindenki könnyű szerrel meggyőződhetik e felől, a ki ama német munkám említett harmadik és negyedik fejezeteit a jelen értekezésemmel kritikailag egybe hasonlítja.

A különbözetet e két földolgozás között csakis mint a folytonos kritikai tovább-buvárlás eredményét kérem a szakkörök által tudomásul vetetni. Három csoportba sorozhatók e részben azon mozzanatok, a melyek e különbözetre vallanak jelen értekezésemben.

Az első csoportba tartoznak az államintémenyek alkotmánytörténelmileg kritikai méltatására vonatkozó eltérések. Nem sorolom föl e helyütt tüzetesen ezen eltérések concret mozzanatait, mert ez nagyon messze, hosszadalmas fejtegetésekre vezethetne. Pedig nekem e helyütt kötelességem szem alatt tartani a hely szűke által előírt követelményeket. Nagyjában véve csak annyit mondok, hogy semmi lényegest nem foglalnak magokban ezen alkotmánytörténelmi különbözetek. Oly kérdésekre vonatkoznak azok, mint a minők pl. a sorshuzás behozatalának epochájára vonatkozó nézet-áryalatoknak kritikai méltatása stb.

A második csoportba tartoznak kritikai megjegyzéseim egynémely oly írónak idevágó fejtegetéseire, a kik vagy később. művem megjelenése óta, bocsátották közre hasontárgyú értekezéseiket, vagy pedig, ha előbb bocsátották is közre műveik első kiadását, a művem megjelente (1882) óta megjelent újabb kiadásában művöknek újabb fordulatot igyekeztek adni a régi fölfogásukhoz képest a saját magok kritikai kísérleteinek. Ide tartozik a többek közt Duncker Miksa is, az ódonság nagyérdemű, nem rég elhunyt veterán úttörő buvára is, a maga nagybecsű »Geschichte des Alterthums« czimű művének illető — athenei történelemre vonatkozó — fejezeteivel.

Duncker Miksa nem részesít ugyan azon szerencsében, hogy nyiltan megnevezné ezen értekezés szerzőjét, midőn annak német »Die Demokratie von Athen« czimű művével esetről esetre polemizál, de az, ki mindkét munkát figyelemmel és a részletekbe belemélyedő szakértelemmel komolyan tanulmánya tárgyává teszi, föl fogja ismerni okvetlenül, valahányszor csak a nagyérdemű buvárnak egy-egy stylfordulati éle, sőt egyes concret kifejezése is egyenesen ellenem, illetőleg művemnek egy vagy más tétele ellen irányul. Nem terjeszkedhettem ki jelen értekezésemben a hely szűke miatt mind e csatározásokra; azok legnagyobb része amúgy sem a legfontosabb elméleteket, fölfogásokat, kritikai megjegyzéseket érinti. Nem vettem föl a küzdelmet — ugyancsak a hely szűke miatt — a többek közt Dunckernek azon kritikai támadásával sem, a mely a Solon hagyományosan nagyszerű hirnévének érdekében a szó szoros értelmében valódi mesterfogásait combinálja — hogy szabadon magamat ekként kifejeznem — a reálphilologiai taktikának, sőt stratégiának. Valóban, Duncker művében Solon valódi jelentősége kérdésében nem csupán taktikáról van szó, de valódi stratégiáról is. Hisz azt akarván lehetővé tenni, hogy Solon politikai viselkedését Peisistratos tyramisával szemben — úgy mint ezt még a legorthodoxabb reálphilologok is eddigél teljesen hitelesnek tartott kütfökből kiolvasni szokták volt — a kritika a mesék országába utasíthassa, és így Solon emlékezetéről a legnagyobb politikai szenyfoltot a lehető legkényelmesebb plausibilitással lemoshassa, Duncker a kritikai mesterfogások egész tömegét nem is a közvetlen taktikai közelből, de a legtávolibb háttérből annak valószínűvé tételére igyekszik irányítani, hogy Solon nem is volt Athenében, hanem idegen földön húnyt már el akkor, midőn Peisistratos

tyrannisa végleg romba döntötte a timokrat alapokon nyugvó alkotmányos szabadságot, és így Solon — így akarja Duncker — el sem is követhette Peisistratos rokona kedvéért, vagy pedig politikai meggyőződése megváltoztának következtében, mindazon politikai következetlenséget, sőt meghunyászkodást, a melylyel őt eddigelé hitelesnek tartott kútfőink nyomán a réalphilologiai történetírás vádolni följogosítva volt. (Vádolni, Solont ezért, az igaz, nem minden réalphilologiai történetbuvár, történetíró érzett magában hivatást; hisz ide több és egészségesebb politikai érzék, nagyobb szellemi függetlenség és szókimondó erkölcsi bátorság is kellett volna hozzá, mint a mennyit eddigelé éppen a réalphilologiai történetbuvárok és történetírók legnagyobb részénél egy oly fényes névnek — mint a Soloné — hagyományosan fénytelt emlékezetével szemben tapasztalni szoktunk volt!)

Ezen eljárásnak kritikájába belemenni annyit jelentett volna, mint rendszeres, kritikai revisióját idézni föl mindazon kútfőink hitelességi rangfokozatának, a mely kútfőink eddigi réalphilologiai kritikáinknak alapúl szolgáltak. A Plutarchos-féle és a Diogenes Laertios-féle szövegben lappangó régi kútfők e hitelességi rangfokozata fölött évek óta folyik a küzdelem az orthodox táborban is; az azonban, a ki ezen kritikai küzdelmek végeredményeit tudomásul veszi, az éppen nem fog azért még igazat adni Dunckernak, a ki minden kútfőt hitelre nem méltónak tart, a mely kútfő képes Solon politikai gyengéire közvetlenül vagy közvetve árnyékot vetni. Hogy tehát jelen értekezésem keretében nem mentem bele Duncker ezen eljárásának kritikai méltatásába: ezt a főnnebiek után — azt hiszem — mindenki csak természetesnek fogja tarthatni.

Csakis a harmadik csoportba tartozó mozzanatokra vonatkozólag terjeszkedtem ki jelen értekezésemben a Dunckerék fejtegetéseinek kritikai méltatására. Értem azon elmefuttatást, melyet a nagyérdemű ódon-ságbuvár a Miltiades elíteltetésének kérdésében enged meg magának. Erre már okvetlenül kellett reflectálnom — mert a nagyérdemű ódon-ságbuvár e kérdésben oly érvelgetést is megengedett magának, a melyet sem az államtudományi kritika, sem a műveltség történetírója, sem pedig az erkölcsiség történetírója nem hagyhatnak megjegyzés nélkül. (L. fentebb a szövegben.)

Nem tehetem egyébként, hogy még mielőtt befejezném jelen jegyzeteimet, el ne mondjam némileg művem keletkezésének, létrejöttének történelmét is, kapcsolatban azon nehézségek megvilágításával, a melyek egy ily természetű munka térfoglalásával szövevényesek még manapság az európai szakirodalomban.

Az anyagot, a melyet jelen értekezésem foglal magában, már évtizedek előtt tettem tüzetes buvárlataim tárgyává. Hisz részét teszi ezen értekezés anyaga azon készletnek, a melyet még az ötvenes évek vége felé — mint még nagyon fiatal, mondhatni gyerekember — kezdtem gyűjtögetni és két oldalról tanulmányozgatni. Abban az időben ugyanis nem csupán a szorosabb értelemben vett államtudomány érdekelt engemet a lehető

legközelebről és legmelegebben, de a kosmikus ismeretkör, ennek multja, haladása s ennek kapcsán a geológiának, hogy úgy mondjam, előtörténete is. — Megbocsátható a nagyon fiatal tudvágnak és tettvágnak, ha lelkesedéstelt tüzzel megfeszíti minden erejét, csak hogy a tudományos irodalomban minél előbb valami újat, valami »hézagpótlót« létrehozhasson. Ez volt az eset jelen értekezésnek akkor még nagyon fiatal szerzőjével is. Ezen korá vágyakodás valami újnak létrehozatala után indította őt már 1856 végével arra, hogy előtanulmányokat tegyen egy a görögök geologiai nézeteinek reálphilologiai és művelődéstörténelmi reconstructiójára irányuló munka megírásához. Már ezen előtanulmányok megtétele közben, még 1858-ban rábukkantam az ódon államéletnek oly tüneteire, a melyek a legnagyobb mérvben alkalmasak megtermékenyíteni az államtudományi gondolkodó elméjét is. Láttam, hogy az athenei tömeguralom nem bírta még el a gondolatszabadságot, sőt kegyetlenül üldözte az összes természetbúvárokat még Perikles fénykorában, valamint Kleon és a későbbi demagogok »féktelen szabadoskodás«-ra valló napjaiban is. Midőn tehát azt olvastam a legalaposabb, újabb reálphilologiai történetirők — pl. Grote, Schömann stb. — műveiben, szintűgy mint a XVIII. század fölületes, hézagos készütségű nagy íróinak irodalmi kísérleteiben, sőt Voltairenek, e tanulatlanul ragyogó szellemnek, »Essai sur les moeurs« czimű örökre pikáns »prózaí műremek«-ében is, hogy »csakis az athenei nép élvezte a valódi szabadságot« stb. efféle: hát akkor én nagyon heves ellenmondásra éreztem magamat, fönnbbit érintett előtanulmányaim folytán indítatva. Megvillant bennem az ötlet, hogy kimutaszam, miszerint Grotenak éppen oly kevésé van igaza, mint Voltairenek, a mennyiben a gondolatszabadság éppen az ódon Athenet valhatja legkevésbbé a maga classikus szülőföldjének. — Évek mulva tüzetesen bele lévén mélyedve a görög irodalmi hagyatéknak kevésbbé közkézen forgó töredékeibe, s ezek scholiastáiba, commentatoráiba is, észrevettem, hogy valódi egyenlőségi érzék éppen oly kevésé volt otthonos Athenében, mint a hogy nem volt otthonos ott a gondolatszabadság meg a lelkiismeretszabadság a maga teljességében.

E két nagy benyomás ébresztette föl bennem a vágyat új alapon tárgyalni, kritikai forrástanulmányok segélyével az athenei demokrátiát, még pedig korszakról korszakra, alkotmány-, művelődés-, erkölcs- és gazdaságtörténelmi szempontokból egyiránt. Lassan érlelődött bennem e vágy határozott alakú irodalmi elhatározássá. Egyfelől geolog-elméleti, másfelől államtudományi, főleg közoktatásügy-politikai munkálataim szoritották háttérbe nálam az athenei demokrátia rendszeresen tüzetes kritikai méltatásának tervét még a hatvanas évek folyamában is. Azon nagy válság után azonban, mely földrészünk államéletét 1870—1 óta fenyegeti vala, megerősödött bennem a végelhatározás befejezni az anyaggyűjtést, és a már fölhalmozott adatkészlet kritikai átvizsgálását és hozzáfogni a munka megírásához. 1871. tavaszától 1873. szeptember haváig át meg át dolgoztam magamban a gyűjtött anyagból meríthető

tanulmányokat, megállapítottam e közben a munka tervrajzát, és bele kezdtem ugyancsak 1873-diki szeptember havában a munka megírásába.

Az athenei demokratiáról irt művem azonban csak egy részét fogta képezni egy nagyterjedelmű munkának, a melynek alaprajzát — a törvényhozói működésem — 1868—1878 — alatt empirikai oldalról nyert ösztönzések alapján — szintén még a hetvenes évek közepe táján tettem papírra. Kibúvárolni, a demokratia — és éppen úgy az ódon, mint a modern demokratia — történelmi jelentőségét, alkotmánytörténelmi, művelődéstörténelmi, erkölestörténelmi és közgazdaságtörténelmi kritikával, majd azután levonva egyfelől a tanulmányokat egy ily történelmi méltatásból, másfelől meg a népek jelenéből az érdekek és szükségletek államtudományi követelményeit, fölépíteni a demokratia elméletét, oly értelemben, hogy ezen elmélet ne csak az államtudomány számára szolgáltatassa be a demokratiának, mint államformának, lehetőleg kimerítő monographiáját, de egyúttal az államélet gyakorlati követelményei számára is úgy a közelebbi, mint a távolabbi jövőt illetőleg marandandó becslő irányeszmeiket juttathasson; fölépíteni pedig a demokratia elméletét nem csak az államon belül, de a nem népeit vezénylő fehér emberfajták által alkotott államok egész rendszerével szemben, végül megvetni az alapot az emberfajták politikájának oly szellemben, hogy az emberiség jövő fejlődésének valószínűlegesen menetével a demokratia azon tana, melyet államtudományilag fölláítani óhajtunk, benső ellenmondásokba ne bonyolódhassék, és mégis eleget bírjon tenni ezen tan az emberi tőke, vagyis az összes emberi értelmi, erkölcsi és gazdasági erők lehető legjobb fejleszthetése és a közjóra lehető legjobb kamatoztathatása követelményeinek: ezen föladatot tűztem azon nagyterjedelmű — 6 kötetre tervezett — államtudományi művem elé, a melynek megírását 1873-ban megkezdtem, és a melynek az athenei demokratiáról irt művem, mely 1877-től 1882-ig füzeteként (1., 2., 3., 4., 5.) jelent meg, csakis első kötetét képezi, hozzá értve az ugyancsak ezen első kötet elé irt »Bevezetés«-t is, a mely magában foglalja már az egész mű vezénylő alapeszméjét. (Ezen alapeszme az, a melyet csak imént jeleztem: hogyan, minő államintézmények által lehetne a demokratia, már t. i. a modern demokratia, végzetterhes nagy problémáját megoldani, vagyis az emberi tőkét, az összes emberi értelmi, erkölcsi és gazdasági erőket lehetőleg legjobban kifejteni, és a közjóra nem csak az egyes államokban, de egyáltalán (bolygónk egész fölületén) a lehető legjobban kamatoztatni?)

Nem lehettem oly szerencsés, hogy e nagy terjedelmű művem — miként óhajtottam — magyarul adhattam volna ki először. — A ki ismeri hazai könyvkiadói, könyvpiaczi viszonyainkat, másfelől meg azon aránytalan anyagi áldozatokat, a melyeket korlátozott vagyonú magánember létemre évtizedek folyamában a tudományos irodalomnak, meg a közoktatásügyi reform érdekeinek hoztam volt, — mondom, az, ki ezeket ismeri, az nem is fog azon megütközhetni, hogy művem, évek hosszú során át folytatott fárasztó buvárlataim és gondolkodásom ezen gyümöl-

cse, német nyelven látott napvilágot 1877-től 1882-ig Lipsében. — Sőt nem sikerülhetett a főnforgó körülmények közepette még az sem, hogy az Akadémia cége alatt mint önálló befejezett egész jelenhetett volna meg magyarul munkámnak csak azon — egy kötetre terjedő — része is, a mely az athenei demokrátiával közvetlen forrástanulmányok alapján tüzetesen foglalkozik. Hogy azonban mégis megismertethessem, minél előbb, annyi éven át folytatott buvárlataim és gondolkodásom eredményeit a magyar tudományos világgal is, hazám nyelvén: bátor voltam jelen értekezésemmel megnyitni az Akadémia előtt időről időről fölolvassandó azon értekezéseim sorozatát, a melyek korszakról korszakra azon egész anyagot, »Die Demokratie von Athen« című művem egész anyagát magokban foglalandják — korántsem egyszerű fordításban, hanem, az 1877—1881 óta fölmerült szakirodalmi jelenségek kritikai figyelembevételével, részben egészen új átdolgozásban.

Említett művem az athenei demokrátiáról nagyrészen az athenei állam- és társadalomnak oly államtudományi, illetőleg alkotmánytörténelmi, művelődés- és erkölestörténelmi fölfogásán alapszik, a mely ellentétbe helyezkedik a reálphilologiai történetírásnak idevonatkozó fölfogásával. Ezért rendkívüli, általam egyelőre nem is remélt sikernek kell tekintenem, hogy művem nem csak az államtudományi kritika részéről, de némely kiváló reálphilologiai kritikus részéről is oly fogadtatásban részesült, mint a minőt fönnnebbi idézeteimben példázgattam. Hogy azonban csak egyes reálphilologiai kritikusok — mint pl. Schneider, berlini tanár — szólnak a műről oly jelentőségteljes hangon, — mások — pl. Holm és Bauer — pedig csak részben érzik magokat arra indítatva, hogy a művemben nyilatkozó fölfogás helyes voltát beismerjék, a legtöbbben meg hallgatnak vagy éppen fékvesztett kifakadásokat hallatnak: ennek az oka részint a reálphilologiai hagyományos orthodoxia erejében, részint a reálphilologok nagy részének köztudomás szerinti nagyon is egyoldalú ismeret- és esznekörében keresendő.

Az orthodoxia rendszerint nagyon is szívós büverővel szokott bírni bármelyik ágában is a tudományos irodalomnak; legkivált bir azonban ily büverővel a reálphilologia azon szakágában, a mely az athenei demokrátiával tüzetesen foglalkozik. Nagyon jellemző e részben azon nyilatkozat, a melyet egy előkelő reálphilolog a berlini »Vossische«-ben (nov. 27. 1882) tesz: »Die Urtheile des Verfassers sind oft hart, — mondja művemről — aber im Ganzen nicht ungerecht. Der Grund, weshalb wir uns so leicht in Illusionen über die Zustände in Athen einwiegen, ist der, dass eine verständige Paedagogik der heranwachsenden Generation zunächst nur die Lichtseiten des athenischen Wesens nahe bringt, dass eine unverständige auch den ältern Schülern die Schattenseiten desselben oft zu geflissentlich verschleiert, und dass eine übel angebrachte Pietät, die zu unbewussten Nichtsehen und selbst zu bewussten Nichtsehenwollen hinführt, nicht selten die Unbefangenheit derjenigen beeinflusst, welche Staat, Geschichte und Gesellschaft von Athen studiren und schildern.

Und doch, wie oft werden die schweren Schäden des athenischen Staates und Volkes übersehen, vergessen, verdeckt, gemildert und entschuldigt ! Mit Recht stellt sich der Verfasser auf Seiten derer, welche die hier übliche Nachsicht und Beschönigung mit den Pflichten des Historikers und Politikers nicht vereinigen zu können glauben.«

Igy azonban ma még csak kevés réalphilolog gondolkodik.

A réalphilologok nagy része még ma is irtózik minden oly munkától, a mely egyszerre több, mint egyetlenegy részleges kérdésben törekszik új fölfogásra, habár a legszigorúbb forrásbuvárlati kritika alapján cselekszi is ezt. »Ha Ön művét apró részletekben adta volna ki, és minden egyes részletben csak egy mozzanatra nézve igyekevt volna térni nyitni egy oly fölfogásnak, a mely határozott szakítást jelent az eddigi hagyományos fölfogással, hát akkor Ön bizonyosan szélesebb körben számíthatott volna sikerre terjedelmes munkájának egyes szakaszaival, mint így, midőn ellentétbe helyezi magát — még pedig egyszerre, egy ugyanazon munkájában — az othodoxiával. Grote-nak is csak lépésről lépésre sikerült elfoglalnia a német réalphilologiai körökben azon tért, melyet műve ma elfoglal: pedig Grote nem szállította le annyira az athenei demokrácia dicsőségét, sőt inkább még fokozta, midőn e dicsőség súlypontját a Miltiades, Kimon, és részben Perikles koráról a Kleonék és Demostenesék korára igyekezett áthelyezni.« Így szólott hozzám pár év előtt Németség azon egy őszinte réalphilolog.

Tekintsük csak azon tanfolyamot, a melyen a réalphilologok szakmájuk classikus szülőföldjén, a német birodalomban még manapság is szintűgy, mint évtizedek óta rendszerint átmenni szoktak, és vajmi könnyen meg fogjuk érthetni, hogy mért annyira egyoldalú, sok tekintetben mért annyira szűk az ő ismeretkörüik és eszmekörüik. A réalphilologok, szintűgy mint a philologok — a görög és latin nyelvészek — egyáltalán az egyetemi tanfolyamon csak kivételesen hallgatnak a görög és latin philologiai tantárgyak mellett oly tantárgyakat is, a melyek beletartoznak az államtudományok tüzetesebb kategoriájába. Rendszerint logika, metaphysika, psychologia, aesthetika meg egy kis ódon történelem: ezek képezik azon felszerelést, a melylyel belépnek a philologiai seminariumokba. Az ódon történelem azonban alig tágíthatta ki kellőleg az ő látkörüket a politikai képzettség kellő fokáig: hisz az ódon történelem, úgy a hogy ezt a német egyetemeken eddigelé rendszerint előadni szokták leghirnevesebb tanáraik is, ezen ódon történelem — eltekintve egy Böckh stb. kimagasló alakjának megtermékenyítő hatásától — ezen ódon történelem, mondom, rendszerint végelemzésben megint nem volt egyéb, mint a hagyományosan szűk látkörű réalphilologiai buvárlatok sedimentuma. És ugyan annyival inkább volt ilyesmi, a mennyivel inkább volt nevezhető »alaposnak« a szó bevett akadémiai értelmében. A réalphilologok nem tanúltak elméleti politikát, távol maradtak rendszerint a politikai gyakorlattól, alig rendelkeztek egyéb ismeretekkel, mint logikai, metaphysikai, psychologiai meg aesthetikai ismeretekkel a tulajdonképeni görög, latin

nyelvtudományi és irodalmi ismereteken kívül: ha már most annál »alaposabb« lőn az ódon történelem tanárának előadása, mennél inkább gyökerezett, még pedig egyoldalúlag, a réalphilologok hagyományosan egyoldalú ismeret- és eszmekörében: lehet-e csodálkoznunk akkor a fölött, ha sem a réalphilologia nem birta megtermékenyíteni az ódon-történetbuvárlatot, ódon-történelmi előadásokat, sem pedig az ódon-történelmi előadások nem birták megtermékenyíteni a réalphilológiát nemzedékről nemzedékre oly szellemben, hogy ezen megtermékenyülésből csak a legesekélyebb haszon is háramolhatott volna az államtudományi fölfogásra és a történetírásra?

Már Müller-Strübing (»Aristophanes und die historische Kritik«, 1873) megjegyezte, hogy a görög államéletet nem lehet megérteni, ha az ember nem ért — a politikához. Ez azonban nem azt jelentheti esupán, hogy valamely réalphilolog, a nélkül, hogy valaha is államtudományyal foglalkozott volna, megválasztassa magát parlamenti taggá, és egy pár éven át részt vegyen az alkotmányos modern élet küzdehmeiben, mielőtt hozzá fog az athenei demokratia vagy egyáltalán a görög államélet kritikái, tehát államtudományilag is alapos történelmének megírásához. E célra az is kell, hogy egy emberéleten át komolyan, szakértelemmel és behatólag gondolkodott legyen is a politikai tudomány világánál úgy az ódon, mint a modern államélet tüneteinek ezek okai, hatásai fölött, oly objectiv nyugalommal, a minőt aligha szerezhet meg magának egy réalphilolog, a ki egész életén át csak logikát, metaphysikát, psychológiát, aesthetikát meg hagyományos szellemben irt ódon-történelmet tanult, és »politizálni«, politikával csak azután kezdett, a miután már képviselőjelöltül fölléptették. E részben tehát nagyon is egyoldalú Perrottnak (»Droit public d'Athènes«) azon párhuzama, melyet egyfelől Grote, másfelől pedig a közélettől elzárkózva élő német réalphilologiai történetírók közt látott jónak megvonní. Grote mindenesetre egy rendkívüli nevezetessége volt az e szakbeli angol tudományos világnak, de míg egyfelől maga Grote soha sem foglalkozott az államtudományyal mint ilyennel, hanem csakis mint parlamenti tag a gyakorlati politikával a szigetország, meg legfőlebb még India ügykörének keretén belül: addig Duncker Miksa, Droysen, Raumer stb. szintén foglalkoztak ez értelemben »politikával«, már t. i. annyiban, a mennyiben ők is tagjai voltak évek hosszú során át egy vagy más »Reichstag«-nak vagy »Landtag«-nak. A lényeges különbséget Grote és a nagynevű német réalphilologiai történetírók között az élet munkakörére nézve nem ez képezte, hanem első sorban csakis az a körülmény, hogy Grote mint bankár kétségen kívül sokkal tágabb körben mozgott társadalmilag, mint a mennyire egy német egyetemi tanár egész életén át mozogni szokott, még ha néhány évre be is választják a parlamentbe; ehhez járúl még egy nagyon fontos mozzanat, a különbözet azon nevelés között, a melyben az angol Grote gyermekkora óta részesült, meg azon nevelés között, a mely a német egyetemi taná-

roknak szokott osztályrészül jutni, jórészt, sőt csaknem rendszerint ugyancsak zsenge gyermekkoruk óta. A világnézet, melyet az angol nevelése, különösen egy Londonban lakó bankárcsalád nevelése a XIX-dik században egy reálphilologiai történetírónak körülbelül nyújtani képes, mindenesetre hasonlíthatlanul szabadelvűbb világnézet, mint az a világnézet, a melybe a görög történetről író német egyetemi tanárok legnagyobb részt beleneveltetni szoktak a magok szűkre szabott társadalmi érintkezési körében eddigelé: nem csoda tehát, ha Grote úgy írja meg a görög történelmet az ő »History of Greece« czimű tizenkét kötetes munkájában, mint egy a szabadelvű fölfogásba már gyermek-kora óta, úgyszólván már belenevelt, alkotmányos önérzetű, gondolkodó pártember, és tudja ő maga is, hogy így jár el »a maga hivatásában« — hisz azért nevezi el ő saját magát — »advocate of the Demos«-nak, a demos ügyvédének; — a görög történelemről író német egyetemi tanárok pedig, habár Duncker Miksa példájára véletlenül a »Fortschrittspartei« padjain ültek is később évek során át az országgyűlésen, még abban az időben, midőn görög történelmi munkájok alapfölfogását megvetették, bizony legnagyobbirészt éppenséggel nem bírták még fölszabadítani magokat azon »conservativ« világnézet nyomása alól, a mely a német orthodox reálphilológiában növekedett egyetemi tanárookra hagyományosan rá szokott nehezedni egész a legeslegújabb időkig. Ezért ir egészen másként Athenről a schweizi Kortüm, mint ahogy irtak a német rendi alapon nyugvó monarchiák egyetemi tanárai egész 1848-on túl Grote munkájának Németországban térfoglalásáig.

A »gyakorlati,« helyesebben a modern alkotmányos pártpolitikával foglalkozás bizonyos concret állam határain belül egymaga nem avathatja föl a görög történelem modern méltatóját azzá, a mivé ennek lennie kell, ha komolyan meg akar felelni a hivatásának. Az, a ki csak az angol pártélet révén át foglalkozott »gyakorlatilag« politikával, az csakis angol szempontokból fogja megítélni az athenei demokrátiát; és ez nagyon is meglátszik a Grote művén is; a ki a német pártéletben képezte csakis magát politikussá, az meg csakis német pártszempontokból fogja megítélni a Perikles és Phaleroni Demetrios honfitársainak politikailag viselt dolgait; a franczia, az olasz, a schweizi szintén így fog eljárni, ha csakis saját hazája alkotmányos pártéletében képezte magát politikussá.

Nem ez kell ide: hanem rendszeres és alapos államtudományi képzettség a szó legkorszerűbb, inductiv értelmében, és minden pártszemponttól ment, komolyan objectiv államtudományi gondolkodás, az összes kutfők kellő reálphilologiai buvárlása, objectiv kritikai méltatása alapján. Ha az ember ily háttérből bírálja az athenei demokratia intézményeit, viselt dolgait: hát ekkor természetesen egészen más eredmények jönnek napvilágra, mint a minőkhez államtudományilag tájékozatlan reálphilologok hagyományos szellemben termelt munkálatok behatása alatt szokva vannak. Valóban csodálkozni tudok csupán a fölött, hogy

már is oly hatással volt művem a német réalphilologiai körökre, hogy említett hollandi tudós, Was már is annyira félteni kezdi az athenei demokratia emlékeztét az én fölfogásom szakirodalmi kihatásától.

Még egy megjegyzésem van a német réalphilologiai ismeretkörre vonatkozólag. Hogy a német philologok valódi és csaknem kizárólagos mesterei nem csak a szövegkritikának, hanem az ódon élet múltja emlékei legtöbb irányban való fölhantolásának is: ezt nem fogja szakértő kétségbevonhatni. (Hisz mennyire jelentéktelen mindaz a németek e téren létező vívmányaiival szemben, a mit angolok, francziák, olaszok, sőt még az is, a mit hollandok, dánok, svédek hoztak létre e szakmában a legutóbbi 100 év folyamában.) Ámde tény az is, hogy a görög irodalom részleteinek, összes részleteinek beható, kritikai ismerete éppen nem tartozik rendszerint — egyes kitünő kivételektől eltekintve — a német réalphilologok, annál kevésbé a réalphilologiai történetírók, történelmi kritikások fényoldalai közé. Maga a munkafelosztásnak végtelékig menő elaprózása az oka e sajtyszerű jelenségnek, első sorban tagadhatlanul. A német réalphilolog, midőn kilép a philologiai seminariumból, már akkor tudja, hogy minő görög írókkal fog körülbelül foglalkozni élte fogytaig. És nem is igen tér el e részben a »kötött menet-rendtől,« vagy csak ritka esetben. Görög philologiai szakember: ez csak nagyon ritka esetben jelenti azt, hogy az illető szakember behatólag ismeri az összes görög irodalmi hagyatékot, azaz nem csupán az ú. n. iskolai remekirókat, meg ezek scholiastáit, commentatorait, de mindazon sok ezernyi töredéket is, a melyek többé-kevésbé ismert nevű görög írók elveszett műveiből korunkra szállottak. Az, a ki Homerral, Hesioddal foglalkozik, nem igen tanulmányozza rendszeresen Euripidest vagy Menandros, Philemon töredékeit, s a ki Thukydidest »műveli,« az aligha fog otthonos lenni Platonban, Aristotelesben vagy éppen Theophrastos töredékeiben azon mértéken túl, a melynek megütése a scholiastikus természetű idézetek, polemiák fölszerelésére, bibliographiai stb. alkalom-adtán esetről esetre szükséges. Olyan görög philologiai buvár Németországon pedig, a kinek tiszta világos fogalma lenne az egész görög irodalom hagyatékának valamennyi szakágbeli töredékei által jelzett szellemvilágról, korszakról korszakra — ilyen görög philolog a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, éppen az említett túlhajtott munkafelosztás folytán. Könnyen érthető tehát, ha az úgynevezett Thukydides-theologok (Müller-Strübing kifejezése) szerfölött megbotránkoznak azon, hogy én Diyllost, a kitől csak néhány töredék szállott korunkra, kitünő történetírónak merem tartani, holott Thukydidesről nem akarom elhinni, hogy minden tekintetben csalhatatlan és ropantúl államférfiú, azaz államtudományilag is megbecsülhetetlen értékű történetíró lenne. Azon sem csodálkozhatom, ha szokatlanul meglepi, és így valódi zavarba ejti azokat a buvárokat, a kik örökké csakis az athenei irodalom utolérhetlen fenségéről szoktak olvasni meg hallani, most egyszerre arra figyelmeztetnek általam, hogy úgy a csillagászat, mint egyáltalán a matematika terén a nyugati görögök nagyszerű eredmé-

nyeket értek volt már el akkor, midőn Athenében nem volt még egyetlen egy jelentékeny matematikus sem, és midőn a világegyetemről csak a legprimitivabb fölfogás uralkodott még Athene legműveltebb köreiben is. — Egyébként nem én mondom csupán, magok a német réalphilologok is be kezdik immár látni, sőt még be is vallják férfias nyíltsággal, hogy a művelődés-történelemben a német philologok már is túl engedték magokat szárnyaltatni egyéb culturnemzetek szakbúvárai által!

Mindezt csak azért hoztam föl, hogy bevilágítsam azon nehézségeket, a melyeknek megértése nélkül aligha fogja valaki higgadt, elfogulatlan tárgyilagossággal úgy jelen értekezésemet, mint az athenei demokratia egyéb korszakairól szóló, később bemutatandott értekezéseimet is tudományosan, kritikailag méltányolhatni.
